

В.Э. Зіманскі, А.С. Дзядова

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Кароткі курс лекцый

2009

УДК 811.161.3
ББК 81.411.3-0я75
3-62

Аўтары: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, кандыдат філалагічных навук **В.Э. Зіманскі**; дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, кандыдат філалагічных навук **А.С. Дзядова**

Рэцэнзент:
загадчык кафедры рускай мовы як замежнай УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *С.М. Якаўлеў*

Кароткі курс лекцый па гісторыі беларускай мовы прызначаны для студэнтаў факультэта беларускай філалогіі і культуры дзённай і завочнай формаў навучання. У ім змешчаны звесткі па гістарычнай граматыцы і гісторыі беларускай літаратурнай мовы, прыведзены спісы асноўнай і дадатковай літаратуры. Асвятленне знайшлі даволі складаныя для ўспрыняцця і асэнсавання студэнтамі тэмы, а таксама тэма пытанні, якія з’яўляюцца найбольш важнымі ў плане гісторыка-лінгвістычнай падрыхтоўкі будучых філолагаў.

УДК 811.161.3
ББК 81.411.3-0я75

© Зіманскі В.Э., Дзядова А.С., 2009
© УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2009

ПРАДМОВА

У сістэме моўнай падрыхтоўкі студэнтаў філалагічных факультэтаў важнае месца адводзіцца курсу гісторыі беларускай мовы, які складаецца з гістарычнай граматыкі і гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Вучэбнае выданне “Гісторыя беларускай мовы: кароткі курс лекцый” уяўляе сабой тэарэтычны блок, у якім выкладзены змест лекцый, найбольш важных для разумення эвалюцыі фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы (частка I – аўтар В.Э. Зіманскі), а таксама агульных працэсаў фарміравання, развіцця і ўдасканалення беларускай літаратурнай мовы ў розныя гістарычныя перыяды (частка II – аўтар А.С. Дзядова). Прыводзяцца спісы асноўнай і дадатковай літаратуры.

Заўважым, што межы дадзенага выдання не дазваляюць выкласці змест усіх лекцый, асабліва па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у поўным аб’ёме. Таму большасць прапанаванага лекцыйнага матэрыялу ахоплівае, у першую чаргу, тыя тэарэтычныя пытанні, якія, як паказвае практыка выкладання дысцыпліны, з цяжкасцю ўспрымаюцца і асэнсоўваюцца студэнтамі, бо патрабуюць выкладу розных падыходаў і пунктаў гледжання лінгвістаў на тую ці іншую праблему гісторыі беларускай мовы. Многія распрацаваныя тэмы, на думку аўтараў, з’яўляюцца найбольш статуснымі і “ключавымі” ў плане гісторыка-лінгвістычнай падрыхтоўкі будучых філолагаў, а таму змест такіх лекцый даволі глыбокі і падрабязны.

Вучэбнае выданне “Гісторыя беларускай мовы: кароткі курс лекцый” можа быць выкарыстана як студэнтамі дзённай, так і завочнай формаў навучання пры падрыхтоўцы да аўдыторных заняткаў, курсавых экзаменаў па гісторыі беларускай мовы і дзяржаўнага экзамену па беларускай мове. Прапанаваны лекцыйны матэрыял дазволіць студэнтам паглыбіць і сістэматызаваць веды па асноўных раздзелах курса, звярнуць увагу на найбольш складаныя тэарэтычныя аспекты дысцыпліны.

Частка I. ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лекцыя I. УВОДЗІНЫ

Гістарычная граматыка беларускай мовы – першая частка вялікага гісторыка-лінгвістычнага курса “Гісторыя беларускай мовы”, які ўключае ў сябе яшчэ і гістарычную стылістыку, інакш – “Гісторыю беларускай літаратурнай мовы”. Гістарычная граматыка беларускай мовы вывучае, як склалася фанетычная сістэма сучаснай беларускай мовы, якія змены ў гукавым ладзе мовы адбываліся на працягу яе гісторыі; вывучае, як развіваўся граматычны лад мовы са старажытных часоў да сучаснага этапу, паходжанне часцін мовы, час узнікнення розных граматычных катэгорый (адушаўлёнасці–неадушаўлёнасці, ліку, склону, часу і інш.); вывучае, як на працягу доўгага часу змянялася сінтаксічная сістэма беларускай мовы.

Задачы курса гістарычнай граматыкі.

1. Вывучэнне гісторыі мовы паказвае, што моўныя законы не з’яўляюцца выключнымі, а з’яўляюцца часткай сусветных законаў развіцця матэрыяльнага свету.

2. Веданне старажытных асаблівасцей беларускай мовы можа быць выкарыстана для патрэб крыніцазнаўства. З дапамогай гісторыка-лінгвістычных ведаў мовы ўстанаўліваюцца месца і час напісання помніка, яго аўтарства і аўтэнтычнасць.

3. Практычная задача вывучэння гісторыі беларускай мовы – навучыцца чытаць і разумець старабеларускія тэксты, бачыць моўныя з’явы і працэс іх развіцця ад старажытнай пары да нашага часу.

4. Гісторыя мовы – гэта не толькі гісторыя развіцця фанетыкі і граматыкі, але і семантыкі: *дварэц (палац), пагост*.

Аналізуючы граматыку і арфаграфію помнікаў старабеларускай пісьменнасці, трэба памятаць, што ў гісторыі беларускага пісьменства вылучаюцца *2 тэндэнцыі*:

1) Захаванне ў помніках беларускай пісьменнасці правапісных норм, якія склаліся ў пісьмовай практыцы ў папярэднія гады.

2) Адлюстраванне на пісьме таго новага ў фанетыцы і граматыцы, што ўзнікала ў жывой народнай мове на момант напісання помніка.

Напрыклад, у XIII ст. развілося аканне; к XVI стагоддзю зацвярдзелі шыпячыя. Калі вынікі гэтых змен у помніку пісьменнасці адпаведнага перыяду адлюстроўваюцца, то гэта ёсць праяўленне 2-й тэндэнцыі (адлюстраванне новага [_]); калі ж не адлюстроўваюцца – гэта праяўленне 1-й тэндэнцыі (напісанне па традыцыі, па старых нормах [_ _]): два дні и ночь у турме голодомъ морыль. А одинъ лист мель а другога ниякого не имель и не имаю. (XVI)

Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі.

Гістарычная граматыка мае 2 асноўныя крыніцы:

1. Старажытныя пісьмовыя помнікі, якія адлюстроўваюць тыя ці іншыя моўныя змяненні і час гэтых змяненняў.

2. Жывая народная гаворка, сучасныя беларускія дыялекты (напрыклад, формы *дзе руцэ, сяле*, якія можна пачуць на поўдні Гродзеншчыны і Міншчыны, – рэшткі старажытных форм парнага ліку).

Сярод дадатковых крыніц – гісторыя беларускага народа, тапаніміка, археалогія, навукова-даследчыя працы, фальклор. Напрыклад, казачны зачын *жылі-былі* – гэта форма старажытнага плюсквамперфекта, аднаго з 4 старажытных часоў дзеяслова; у прыказцы *адным махам сем мух забіяхом* апошняе слова – форма старажытнага імперфекта. У геаграфічнай назве *Барысаў* полацкі князь увекавечыў памяць свайго сына, а назва вёскі *Шайбак-поле* ўзнікла пасля таго, як на тым месцы адбылася бітва з татарамі, якіх узначальваў хан Шайбак).

Аналізуючы змены ў фанетыцы і граматыцы беларускай мовы, трэба ведаць змест наступных паняццяў:

1. Пісьмовая і дапісьмовая пара (мяжа для ўсходнеславянскай мовы традыцыйна датуецца 988 г.).

2. “Жывыя” і “мёртвыя” заканамернасці; маюцца на ўвазе моўныя заканамернасці, якія ўзніклі ў старажытнасці і дзейнічаюць да нашага часу (напр., аканне, цвёрдасць шыпячых і гука [р]) або тыя, якія ў сучаснай мове не дзейнічаюць (напр., закон адкрытага склада, палаталізацыйныя змены заднеязычных – *гімнаст, кедр, кефір*).

Графічныя сістэмы на Беларусі. Графіка – сістэма пісьма, сукупнасць сродкаў перадачы вуснай мовы на пісьме. На тэрыторыі Беларусі існавала 3 графічныя сістэмы:

1. Змененая *кірыліца*, прыстасаваная для патрэб беларускай гукавой сістэмы. Ёй напісана Смаленская грамата 1229 года, гандлёвыя дагаворы паміж Полацкам і Рыгай, Віцебскам і Полацкам. Кірыліцу выкарыстоўваў Францыск Скарына, ёй запісаны прывілеі, указы Вялікага князя Літоўскага, архіў ВКЛ – Літоўская метрыка (прыблізна 200 тамоў, сабраныя ў 600 кнігах), гандлёвыя дагаворы, указы, прывелеі, падараванні. Кірыліцай напісаны і першыя афіцыйныя датаваны помнік усходнеславянскага пісьменства – Астрамірава евангелле (1056–1057 гг.). Змененай кірыліцай напісаны Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 гадоў. Кірыліца прыйшла на ўсходнеславянскія землі пасля 988 года (афіцыйнай даты хрышчэння Русі). Вядомы 3 разнавіднасці кірылічнага пісьма:

– *устаў* – строгае пісьмо богаслужэбных кніг, самы старажытны

тып пісьма, літары вялікія, маюць правільныя геаметрычныя прапорцыі, асноўныя элементы літар – прамыя і паўдужкі; адлегласць паміж літарамі аднолькавая, скарачэнні не дапускаліся, літары не нахіляліся. Устаў характэрны для помнікаў беларускай пісьменнасці XI–XIII стагоддзяў;

– *паўустаў* з’явіўся на Беларусі ў XIV стагоддзі; знешне не такі прыгожы, як устаў. Ён узнік у асяроддзі кніжнікаў, якія былі зацікаўлены ў хуткасці пісьма. У паўуставе дазвалялася большая колькасць скарачэнняў, было больш вынасных літар, літары былі больш дробныя, нахільныя, не заўсёды вытрымліваліся геаметрычна правільныя формы літар;

– *скарапіс* узнік адначасова з паўуставам, вядомы з помнікаў XVI стагоддзя, перш за ўсё дзелавага характару. З’яўленне скарапісу звязана з паскарэннем пісьма ў сувязі з павелічэннем колькасці пісьмовых дакументаў. Характарызуецца вялікай колькасцю варыянтаў напісання нават адной і той жа літары, вялікай колькасцю скарачэнняў і вынасных літар; самі літары былі, як правіла, дробныя і мелі пераважна акруглыя формы.

2. *Лацінка*. Лацінскае пісьмо пранікае на Беларусь з XIV стагоддзя разам з дакументамі, якія рыхтаваліся ў польскім сойме, бо ў ім сенатары выступалі па-лацінску. Лацінская мова была ў Сярэднявеччы прызнанай мовай навукі, адзнакай вучонасці. Пранікненне лацінкі на Беларусь узмацняецца ў канцы XV – пачатку XVI стагоддзя і звязана з апаллячваннем беларускіх земляў. Лацінскую мову пачалі выкладаць у школах, яе прыстасавалі для перадачы беларускай мовы (“Ліст да Абуховіча”, школьныя камедыі, “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага, творы Ф. Багушэвіча, прэса пачатку XX стагоддзя – “Наша ніва” (1906–1912), часопіс “Саха” і інш.). Лацінскае пісьмо выкарыстоўвалася на Беларусі да 1939 года.

3. *Арабскае пісьмо*. Многія бібліятэкі свету маюць кнігі, якія напісаны на беларускай мове арабскімі літарамі. Арабскае пісьмо пачало выкарыстоўвацца на Беларусі з сярэдзіны XVI стагоддзя. Пачыныючы з XIV стагоддзя на Беларусь перасяляюцца татары, галоўным чынам з Крыма. Гэты былі ў асноўным ваеннапалонныя ці беглыя татары, якія шукалі лепшай долі. Прыязджалі з сем’ямі, везлі з сабой каштоўнасці, у тым ліку і духоўныя кнігі – кітабы (аль-кітабы – свяшчэнныя кнігі). Гэтыя кітабы былі напісаны турэцкай ці стараарабскай мовамі. Татары доўгі час карысталіся сваёй мовай, але ў XVI–XVII стагоддзях усё выразней пачала праяўляцца пераходна: моладзь паступова забывала родную мову і пачынала гаварыць па-беларуску. Аднак татары заставаліся мусульманамі, і гэта вымагала пэўных адносін да беларускай мовы – татары перакладалі тэксты сваіх кніг на беларускую мову і запісвалі іх арабскімі літарамі. Па змесце

кітабы больш фальклорныя: у іх уваходзілі казкі, павучанні, разгадкі слоў, варажба, шмат легендаў рыцарскага зместу. Кітабы – вялікія кнігі, ад 70 да 1000 старонак. Літар для абазначэння галосных у арабскай графіцы няма, гэта кансанантнае пісьмо; няма і вялікай літары. Словы пішуцца справа налева, няма загалоўнага радка і падзелу тэксту на словы, няма правіл пераносу. Акрамя ўласна арабскіх графем, у тэкстах выкарыстоўваюцца спецыфічныя літары для абазначэння беларускіх афрыкат [дз], [дж], [ч], гука [ж].

Навуковае даследаванне кітабаў пачалося ў 60-ыя гады XX стагоддзя. Свядомае і мэтанакіраванае іх вывучэнне звязана з імем Антона Мухлінскага – прафесара Пецябургскага ўніверсітэта (у 1871 годзе ён выдаў працу “Аб стане і паходжанні літоўскіх татарай”). У XX стагоддзі грунтоўна даследаваў тэксты, напісаныя арабскай графікай, прафесар Антон Антановіч (“Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом” (1968)). Сёння найбольш плённа працуе ў галіне вывучэння помнікаў беларускай пісьменнасці, напісаных арабскім пісьмом, дацэнт Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта В.І. Несцяровіч.

Лекцыя 2. ГІСТАРЫЧНАЯ ФАНЕТЫКА

1. Фанетычная сістэма агульнаўсходнеславянскай мовы дапісьмовай эпохі

Перш чым характарызаваць гукавую сістэму ўсходнеславянскай мовы, неабходна прыгадаць, што праславянская мова, якая з’яўляецца мовай-асновай усіх славянскіх моў, на раннім этапе свайго існавання (пасля вылучэння з індаеўрапейскай мовы ў IV–III тысячагоддзі да н.э.) у вакалізме налічвала наступныя групы гукаў: 5 пар доўгіх і кароткіх галосных (**ū, ū, ā, ǣ, ī, i, ō, ɔ, ē, ɛ**), сістэму дыфтонгаў (***au, *ou, *eu, *ai, *oi, *ei, *uu, *ui**), сістэму дыфтангічных спалучэнняў галосных з санорнымі (***or, *ol, *er, *el, *on, *om, *um, *un, *im, *en, *em, *am, *an, *in, *im**). У кансанантызме вылучаліся санорныя: **r, l** – плаўныя, **m, n** – насавыя; свісцячыя **z, s**; выбухныя зубныя **d, t**, губныя **b, p**; заўсёды цвёрдыя заднеязычныя **g, k, h**, заўсёды мяккі сярэднеязычны **j**. У выніку дзеяння фанетычных тэндэнцый гукавая сістэма праславянскай мовы змянілася; у позні перыяд свайго існавання яна налічвала 11 галосных гукаў: *u, ɔ, #, e, h[iɛ]* – *ы, у, ɔ, @, о, а*. Гэтыя гукі перайшлі ў гукавую сістэму ўсходнеславянскай мовы. З цягам часу насавыя галосныя страціліся: пасля дэназалізацыі ў X стагоддзі **@** змяніўся ў **[y]**, а **#** змяніўся ў **[a]**, хаця былі выпадкі, калі **#** змяняўся ў **[э]**: *трэсці, дрэнны, агледзець* (пад уплывам *несці, залегчы*). Змянілася і сістэма зычных праславянскай мовы: узніклі

новыя мяккія гукі *з', с', р', л', н', ж', ч', ц', ш', жд', шт'*, а ва ўсходнеславянскай мове памякчоныя зычныя ператварыліся ў мяккія, памякчыліся таксама заднеязычныя, у выніку чаго колькасць мяккіх зычных пашырылася: *д', т', б', п', м', в', г', к', х'* і інш.

2. Асноўныя фанетычныя тэндэнцыі дапісьмовай эпохі, іх характарыстыка і вынікі ў беларускай мове

У праславянскай мове ранняга перыяду дзейнічала тэндэнцыя да складовага сінгарманізму, паводле якой у межах аднаго склада павінны былі спалучацца гукі, аднолькавыя па тэмбры гучання: звонкія са звонкімі, глухія з глухімі, мяккія і памякчоныя зычныя з галоснымі пярэдняга рада (*ī, ĭ, ē, ě*), цвёрдыя і зацвярдзелыя – з галоснымі непярэдняга рада (сярэдняга і задняга – *ū, ŭ, ā, ǣ, ō, ǫ*). Склады, у якіх гукі спалучаліся не ў адпаведнасці з гэтым патрабаваннем, падлягалі зменам (*[*nosdrja – *nozdrja]*). Вынікамі дзейнасці тэндэнцыі да складовага сінгарманізму з'явіліся I, II, III палаталізацыі і змены зычных перад *j*.

Адначасова з гэтай тэндэнцыяй дзейнічала тэндэнцыя да ўзрастання гучнасці склада, якая патрабавала, каб гукі ў складзе размяшчаліся паслядоўна, па меры ўзрастання іх гучнасці, ад менш гучнага да больш гучнага гука. У пачатку склада размяшчаліся фрыкатыўныя **z, s, h**; за імі ішлі выбухныя **b, p, k, d, t, g**; яшчэ больш гучнымі былі наставыя санорныя **m, n**; за імі ішлі плаўныя санорныя **r, l** (яны пры адсутнасці ў складзе галоснага гука самі маглі ўтвараць склад). На канцы склада размяшчаліся самыя гучныя гукі – галосныя. Напраклад: *зе-мя, о-стро-вь, кри-кну-ти*. У славянскіх мовах гэта тэндэнцыя не мела выключэнняў, яна стала заканамернасцю і перарасла ў закон адкрытага склада.

Чаму ўзнік закон адкрытага склада? У мове заўсёды існуюць супярэчнасці паміж гаварэннем, вымаўленнем і ўспрыманням, слуханнем. Адкрытыя склады вымаўляюцца лягчэй, але праз манатоннасць горш успрымаюцца. У праславянскай мове замацавалася тэндэнцыя да лягчэйшага вымаўлення – гэта і стала прычынай узнікнення закону адкрытага склада.

Закон адкрытага склада выклікаў наступныя змены:

- манафтангізацыя або разбурэнне дыфтонгаў;
- змяненне дыфтангічных спалучэнняў галосных з наставымі санорнымі (іх разбурэнне або ўтварэнне на іх месцы наставых галосных);
- дысіміляцыя ў групах **dt, *tt*;
- спрашчэнне груп зычных;
- змяненне дыфтангічных спабучэнняў галосных з плаўнымі

санорнымі (змены ў групах *or, *ol, *er, *el).

Закон адкрытага склада прыкладна на паўтысячагоддзя перажыў праславянскую мову і перастаў дзейнічаць толькі ў XI–XII стст., калі ў сувязі з падзеннем рэдукаваных паявіліся першыя закрытыя склады.

Нарэшце, трэцяя тэндэнцыя, якая актывізавала сваю дзейнасць у пісьмовую пару (пасля X ст.), – гэта тэндэнцыя да змены характару націску ў славянскіх мовах. У праславянскі перыяд націск быў музычны (танічны), склады адрозніваліся не сілай выдыху, а працягласцю гучання і вышыняй тону. Існавалі дзве асноўныя інтанацыі: узыходная (доўгая) – яе рэшткі назіраем у словах *дарога, балота, агарод, варота, салом* – і сыходная (кароткая) – яе рэшткі назіраем у словах *вораг, горад, сорам, золата*). Націск у гэты перыяд быў рухомы, вольны. У канцы XI стагоддзя націск пачаў змяняцца з музычнага ў сілавы (дынамічны), што выклікала шэраг фанетычных змяненняў.

Лекцыя 3. ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ ДАПІСЬМОВАЙ ЭПОХІ, АДЛЮСТРАВАННЕ ІХ ВЫНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

1. Вынікі дзейнасці тэндэнцыі да складовага сінгарманізму.

Палаталізацыйныя змены ў праславянскай мове. I палаталізацыя

Паколькі заднеязычныя *g, k, x* у праславянскай мове не маглі быць памякчонамі, то ў спрадвечна славянскіх словах яны не сустракаліся ў пазіцыі перад галосным пярэдняга рада. Аднак у шэрагу запазычаных слоў, а таксама ў некаторых граматычных формах ці пры словаўтварэнні ў праславянскай мове падобныя спалучэнні ўзніклі. Паколькі спалучэнне цвёрдага заднеязычнага і галоснага пярэдняга рада пярэчыла патрабаванням тэндэнцыі да складовага сінгарманізму, то гукі *g, k, x* перажылі палаталізацыйнае змяненне: месца іх ўтварэння пераносілася ў вобласць сярэдняга паднябэння. Гэты працэс меў вынікам змену, якую прынята называць *I палаталізацыяй* заднеязычных. Пры першай палаталізацыі заднеязычныя *g, k, x* змяняліся перад галоснымі пярэдняга рада (и, е, ъ, ѣ, #) у мяккія шыпячыя *ж', ч', ш'*: *ǵ@ëüêà – ǵ@÷üêà, *īǵ@êèdè – īīǵ@÷èdè.

Узнікла спецыфічнае чаргаванне, якое дайшло да нашага часу (з улікам таго, што шыпячыя зацвярдзелі): *g//ж, k//ч, x//ш* (*магу – можна, вораг – варожы, вока – завочны, лягу – ляжаш, смак – смачны, страх – страшы*). У сучаснай мове ў запазычаных словах сустракаецца заднеязычны ў становішчы перад галосным пярэдняга рада; гэта значыць, што першая палаталізацыя ў сучасны перыяд – з’ява мёртвая: *кефір, герой, кібернетыка, генетыка*. Чаргаванні, якія

назіраюцца ў формах гэтых моў, адбываюцца па аналогіі: *генетыка-генетычны, кібернетыка-кібернетычны, арктыка-арктычны, матэматыка-матэматычны*; словы тыпу *лёгенькі, сухенькі* з'явіліся пазней, калі першая палаталізацыя перастала дзейнічаць. Да таго ж, у XIII–XIV стст. адбывалася непераходнае памякчэнне заднеязычных, пры якім *г, к, х* змяніліся ў *г', к', х'*: *сухы – сухи, хытрый – хитрый* і г.д.

II палаталізацыя. III палаталізацыя.

Другой палаталізацыяй называецца фанетычны працэс, пры якім заднеязычныя *г, к, х* пераходзілі ў *з', ц', с'* перад галоснымі *и, h* дыфтангічнага паходжання (гэтыя галосныя ўзніклі ў выніку манафтангізацыі дыфтонгаў). Яе вынікі можна было назіраць у наступных граматычных формах:

1. Назоўнікі жаночага роду ў давальным і месным склонах, адзіночнага ліку (*рhка – рhцh, блъха – блъсh, соха – сосh, îâh – îîсh, î@êh – î@ôh*).

Чаргаванне заднеязычнага са свісцячымі ў гэтай форме захоўваецца да нашых дзён: *дарога – дарозе, гарэлка – гарэлы; у запазычаных словах яно адбываецца па аналогіі са старажытнымі формамі: генетыка – генетыцы, этыка – этыцы, фізіка – фізіцы.*

2. Назоўнікі і прыметнікі жаночага і мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага і множнага лікаў (*на *бокh – на боцh, на *береgh – на беразh, îà *îúðh – îà îúñh*). Вынікі другой палаталізацыі захоўваюцца ў гэтай групе толькі ў спрадвечна беларускіх назоўніках М.скл. адз. ліку з асновай на *г, х*: *на беразе, у стозе, у кажусе* (параўн.: *у садку, на беражку, у стагах*).

3. Назоўнікі і прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў назоўным склоне множнага ліку: **стоги – стози, *враги – врази, *доухи – доуси.*

Вынікі другой палаталізацыі тут не захаваліся, аснова выраўнялася на ўзор ускосных склонаў: *ворагі, берагі, стагі, слугі.*

4. Дзеясловы загаднага ладу: **пыки – пыци, *стриги – стризи, *слоуги – слоузи, *бhги – бhзи*). У сучаснай мове аснова загаднага ладу выраўнялася на ўзор асновы абв. л. 2 ас. адз. ліку ці 1 ас. мн. ліку (*печеши, стрижеши, слоужиши, бhжиши* – адсюль сучасныя формы загаднага ладу *бяжы, служы, пячы, валачы*).

Трэцяя палаталізацыя – пераходнае памякчэнне заднеязычных, пры якім яны пасля *ь, и, #* змяніліся ў мяккія свісцячыя *з', ц', с'*. Упершыню апісаў гэту з'яву рускі філолаг І. Бадуэн дэ Куртэнэ. Аднак выдзяляюць трэцюю палаталізацыю не ўсе вучоныя: некаторыя лічаць яе разнавіднасцю другой, паколькі іх вынікі аднолькавыя – заднеязычныя змяняюцца ў мяккія свісцячыя. Асаблівасць трэцяй

палаталізацыі ў тым, што паслядоўна яна адбывалася толькі тады, калі пасля заднеязычных ішоў [a]: *ученица, молодица, галубица, брусница, клубница, черница, сунница*. Трэцяя палаталізацыя не адбывалася, калі пасля заднеязычных ішлі *ъ, ы*: *ученикъ, княгыня*; але змена заднеязычнага ў свісцячы магла адбыцца па аналогіі з формамі ўскосных склонаў: **конькъ (конецъ), *коупькъ (купьць), *кън#гъ (кън#зь)*. Параўн. форму Р.скл.: **конька – коньца, *коупька – купьца, *кън#га – кън#зя*.

Перад галоснымі пярэдняга рада *и, ь* змяняліся таксама групы зычных **kt, *gt*, але ў розных групах славянскіх моў вынікі змен былі рознымі: **noktis – *покъ: íî÷ü (усх.) – по́с (зах.) – іомь (паўдн.)*; **ñòðěāòè: ñòðè÷è – ñòðèmè – strici; *ihèòè: ih÷è – ihmè – peci*.

2. Узаемадзеянне зычнага з **j**. Змены, выкліканыя ўздзеяннем наступнага **j**

У праславянскую пару спалучэнне любога зычнага з **j** пярэчыла патрабаванням тэндэнцыі да складовага сінгарманізму, паколькі **j** быў сярод усіх зычных адзіны мяккі і адзіны сярэднеязычны. Змены, выкліканыя ўздзеяннем наступнага **j**, мелі вынікам шматлікія чаргаванні, якія дайшлі да нашага часу. Так, спалучэнне **gj* змянялася ў *ж'*, узнікла чаргаванне *g//ж*: *вага – важу*; **kj* змянялася ў *ч'*, узнікла чаргаванне *k//ч*: *крык – крычу*; **xj* змянялася ў *ш'*, узнікла чаргаванне *x//ш*: *махаць – машу*; **zj* змянялася ў *ж'*, узнікла чаргаванне *z//ж*: *вазіць – важу*; **sj* змянялася ў *ш'*, узнікла чаргаванне *s//ш*: *насіць – нашу*; **bj* змянялася ў *бл'*, узнікла чаргаванне *b//бл*: *любіць – люблю*; **mj* змянялася ў *мл'*, узнікла чаргаванне *m//мл*: *карміць – кармлю*; **nj* змянялася ў *пл'*, узнікла чаргаванне *n//пл*: *цяпець – цяплю*; **vj* змянялася ў *вл'*, узнікла чаргаванне *v//вл* (ўл): *лавіць – лаўлю*; **dj* змянялася ў *дж'* (дж), узнікла чаргаванне *d//дж*: *хада – хаджу*; **tj* змянялася ў *ч'*, узнікла чаргаванне *t//ч*: *ахвота – хачу*; **stj, *skj* змяняліся ў *ш'ч'*, узнікла чаргаванне *st//шч, sk//шч*: *плоскі – плошча, пусты – пушча*. У пазіцыі перад **j** змяняліся таксама санорныя: **rj – р'* (бура), **nj – н'* (кланю), **lj – л'* (воля).

3. Вынікі дзейнасці закону адкрытага склада. Манафтангізацыя дыфтонгаў. Паходжанне насаваых галосных #, @ і іх лёс

Прыгадаем такі фанетычны працэс праславянскай пары, як манафтангізацыя дыфтонгаў. Манафтангізацыя дыфтонгаў, або сцяжэнне іх у адзін гук, адбывалася тады, калі дыфтонг знаходзіўся ў пазіцыі перад зычным ці на канцы слова. У пазіцыі ж перад галосным

дыфтонг разбураўся, распадаўся на два гукі; узніклі спалучэнні *o j, e j, a j*; *o в, e в, а в*. Так узніклі чаргаванні аднаго галоснага гук са спалучэннем *галосны + зычны j*: *біць – бой, плыць – плаваць, песня – пая, каваць – кую*.

Аналагічным чынам паводзілі сябе дыфтангічныя спалучэнні галосных з насавамі санорнымі: у пазіцыі перад зычным і на канцы слова яны змяняліся ў адзін гук – насава *#* або *@*, а ў пазіцыі перад галосным разбураліся, распадаліся на два кампаненты – галосны і насава зычны: Н.скл. **semen – сем#*, Р.скл. **seмене – семене*. Узнікла чаргаванне насавага галоснага гук (а пасля дэназалізацыі ў Х стагоддзі – гукаў [y], [a]) са спалучэннем “галосны + насава санорны *н, м*”: *памяць-успамін, жаць-дажынкi, клянуць-кляваць*.

Спрашчэнне груп зычных. Дысіміляцыя ў групах *dt, *tt*.

Калі на мяжы складоў у праславянскай мове аказваліся два зычныя, то такая група зычных змянялася шляхам выпадзення аднаго з іх, як правіла, першага. На месца страчанага гук ўзнікаў нулявы гук. Гэты працэс называецца спрашчэннем груп зычных: **кыднonti – кын@ти, *обваранъкъ – обаранъкъ, *облако – облако, *плетль – плель, седмь-семь*. Ён прывёў да ўзнікнення чаргавання зычнага з нулём гук: *кладу – клала, кідаць – кінуць, тануць – тапелец, гнуць – згібаць, яда, ядуць – ем, ясі, дадуць – дам, дасі*. Трэба адзначыць, што ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца словы тыпу *сядло, мятла, цнатлівы, быдла, зіхатлівы, здагадлівы*. Гэта або словы, запазычаныя з польскай мовы, дзе спрашчэнне груп **dl, *tl* не адбывалася, або словы, у якіх названыя спалучэнні ўзніклі ўжо пасля таго, як закон адкрытага склада спыніў сваю дзейнасць (паміж зычнымі страціўся рэдукаваны галосны).

Па-іншаму змяняліся групы **dt, *tt*: тут побач апынуліся два выбухныя гукі, аднолькавыя па гучнасці, таму першы з іх змяняўся ў менш гучны фрыктыўны [с], які прыцягваўся да наступнага склада. Узнікла чаргаванне *д(дз')//с'(с), т//с'*: *кладу – класці, ядуць – есці, дадуць – дасце, ненавідзец – нянавісьць, падаць – пастка*.

Прычыны і гісторыя ўзнікнення першага поўнагалосся. Змена пачатковых **or, *ol*.

Дыфтангічныя спалучэнні галосных з плаўнымі санорнымі тыпу **or, *ol, *er, *el* у сярэдзіне слова перад зычным змяняліся ў розных групах славянскіх слоў па-рознаму. Ва ўсходніх славян развіваліся поўнагалосныя спалучэнні *оро, оло, ере, еле* (гэты працэс называюць першым поўнагалоссем); у паўднёвых славян адбывалася метатэза гукаў з падаўжэннем галоснага; у заходніх славян адбывалася метатэза без падаўжэння галоснага: **дер-во – дерево (усх.), дрhво*

(паўдн.), *древо* (зах.); **зол-то* – *золото, злато, злото*. Спалучэнні **ог*, **ол* у пачатку слова перад зычным ва ўсходніх славян змяняліся на *ро, ло*: *розум, роўны, роўнасць*. У пазіцыі перад галоснымі спалучэнні **ог*, **ол*, **ер*, **ел* і ў пачатку слова, і ў сярэдзіне слова распадаліся на два самастойныя гукі, прычым зычны адыходзіў да наступнага склада: *араць, прастора*.

Звярніце ўвагу на беларускія варыянты поўнагалосных спалучэнняў: *ера* (бераг), *аро* (дарога, Гародня), *ало* (балота), *ола* (Полацк, золата), *ала* (залацісты, Маладзечна, Талачын), *ярэ* (Бярэсце, сярэдні, узбярэжжа), *яро* (бяроза), *ора* (горад, сорам), *ара* (Дарагабуж, гарады), *ялё* (зялёны).

У рускай мове словы тыпу *срам, разум, разбойник, враг, сладкий, среда, средний* – стараславянiзмы. У беларускай мове таксама ёсць прыклады запазычанняў са стараславянскай або польскай мовы: *раб, работа, дрэва, воблака, слодыч*.

Лекцыя 4. ФАНЕТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ ПІСЬМОВАЙ ПАРЫ

1. Рэдукаваныя **ь, ъ**, іх лёс ва ўсходнеславянскай мове

Усходнеславянская мова – гэта мова продкаў рускіх, украінцаў, беларусаў VI–XIII стст. У фанетыцы ўсходніх славян асаблівай увагі ў гэты перыяд заслугоўваюць рэдукаваныя галосныя **ѣ, ѓ**. **ѣ** – галосны задняга раду, сярэдняга пад’ёму, нелабіялізаваны, звышкароткі гук, блізкі ў вымаўленні да [o]. **ѓ** – галосны пярэдняга рада, сярэдняга пад’ёму, нелабіялізаваны звышкароткі гук, блізкі ў вымаўленні да [э], але значна карацейшы за яго. Рэдукаваныя **ѣ, ѓ** не маглі пачынаць слова, таму перад імі развіваліся пратэтычныя зычныя *в, ј*: **ѣль* – *въль*, **ѣмати* – *јьмати*.

Для рэдукаваных характэрны моцная і слабая пазіцыі. *Моцная* пазіцыя рэдукаваных была: 1) пад націскам, 2) перад складам з рэдукаваным галосным у слабай пазіцыі. *Слабая* пазіцыя рэдукаваных: 1) на канцы слова, 2) перад складам з рэдукаваным галосным у моцнай пазіцыі, 3) перад складам з галосным поўнага ўтварэння: *пѣрьѣць* (*перец*), *сѣто*, *кѣнязь*, *сѣмьрть*, *локѣть*, *мѣхъ*, *пѣнь*, *кѣнига*.

У XI ст. пачынае сваю дзейнасць (першыя доказы знаходзім у Атраміравым евангеллі), а к XII ст. поўнасю падпарадкоўвае сабе ўсю фанетыку ўсходнеславянскіх моў тэндэнцыя да змены націску з музычнага (танічнага) у сілавы (дынамічны). Націскны склад пачаў характарызавацца не вышынёй тону, а сілай выдыху. Найперш змена націску закранула рэдукаваныя (звышкароткія) галосныя, якія ў

слабай пазіцыі сталі вымаўляцца яшчэ больш невыразна і ўрэшце страціліся (прычым першымі страчваліся тыя рэдукаваныя, якія ніколі не стаялі ў моцнай пазіцыі – на канцы слова, хаця па традыцыі на пісьме літары *ъ, ь* ўжываліся тут да ХХ ст.); рэдукаваныя, якія стаялі ў моцнай пазіцыі, перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння (*ъ > е, ь > о*). Гэты працэс называюць *падзеннем рэдукаваных*. Найважнейшым вынікам падзення рэдукаваных трэба прызнаць той факт, што ў мове зноў сталі магчымыя закрытыя склады: *ден', сон, стол*, а значыць перастаў дзейнічаць закон адкрытага склада. Падзенне рэдукаваных адбілася як на сістэме галосных, так і на сістэме зычных беларускай мовы.

Рэдукаваныя *и, ы* (напружаныя) і *іх лёс*. Чаму ў беларускай мове маем *залаты, сляпы, смешны, чый, бі, пі, шыя, малады, глухі, другі, мыю, шыю*, а ў рускай мове – *золотой, слепой, такой, другой, смешной, чей, бей, пей, шея, мою*? Адказ на гэта пытанне трэба шукаць у гісторыі рэдукаваных галосных.

У моцнай пазіцыі рэдукаваныя маглі змяняцца не толькі ў *е, о*, але і ў гукі *ы_р, у_р*, якія называюць *напружанымі рэдукаванымі*. Заўважым, што з праславянскай мовы ва ўсходнеславянскую перайшлі доўгія *ы, и*: *рыба, синь, сынъ, ликъ, рысь, мышь*. Кароткія ж, рэдукаваныя (напружаныя) *ы_р, у_р* паявіліся ва ўсходнеславянскай мове на месцы рэдукаваных *ъ, ь*, якія стаялі ў моцнай пазіцыі перад наступным *j*:

Други_и+è(jъ) – другиè (други_иjü) – други_{рj} – други – други (руск. – *другой*); *бъjè-бè_{рj}è-бі* (руск. – *бей*).

У розных дыялектах усходнеславянскай мовы з'ява працякала па-рознаму (ХІІ–ХІІІ стст.): у рускай мове на месцы націснага *ы_р* ўзнікла [о], на месцы *у_р* – [е]; у беларускай і ўкраінскай мовах *ы_р* змяніўся ў [ы], *у_р* – у [и]. Параўн.: *шый – шей, пі – пей, сухі – сухой, які – какой, тугі – тугой, кроеш – кроеш, мое – мое, брый – брее, дарагі – дорогой, злы – злой*. Адзначым, што ў рускай мове ў ненацісным становішчы можа захоўвацца і старажытная форма: *летний, синий, добрый, чистый*.

2. Вынікі страты рэдукаваных у вакалізме. Бегласць галосных. Выраўноўванне асноў

Бегласць галосных. Бегласцю галоснага называюць чаргаванне гэтага галоснага з нулём гука; яно ўзнікла, калі ў моцнай пазіцыі рэдукаваны праясніўся ў галосны поўнага ўтварэння, а ў слабай – страціўся (на яго месцы ўзнік нуль гука): *сѣбирати – сѣбѣрати, нѣсѣкъ – нѣсѣка, лужѣкъ – лужѣка, сѣто – сѣтъня – сѣтънь*.

У сучасны момант у запазычаных словах таксама назіраецца

чаргаванне галоснага з нулём гука, але яно адбываецца па аналогіі са спрадвечна беларускімі формамі: *разетка* – *разетак*, *шпаргалка* – *шпаргалкі*. Гэта марфалагічная бегласць галосных, якая ўзнікла па аналогіі з фанетычнай як сродак утварэння новых слоў і іх форм.

Выраўноўванне асноў. У некаторых выпадках пасля падзення рэдукаваных бегласць галоснага ў формах слова адсутнічае: *шывьць* – *шавец*; *шаўца*, *шаўцу* і г.д. У гэтых выпадках адбывалася выраўноўванне асновы слова на ўзор форм ускосных склонаў: *шывьць* – *шывьца*, *Витьбьскъ* – *Витьбьска*, *Мһньскъ* – *Мһньска*, *Пиньскъ* – *Пиньска*, *Смольньскъ* – *Смольньска*.

Ад падобных слоў трэба адрозніваць словы тыпу *корань* – *кораня*, *камень* – *каменя*, *попел* – *попелу*, *рэмень* – *рэменя*, *роў* – *рова*, *лёд* – *лёду*. Тут няма беглага галоснага, але не было і рэдукаванага (не трэба блытаць з рускай мовай, дзе бегласць галоснага ў гэтых словах узнікла па аналогіі са словамі тыпу *пнь*, *днь*, у якіх былі рэдукаваныя).

Узнікненне прыстаўных галосных. Устаўныя галосныя, іх гісторыя.

Прыстаўныя галосныя (о, і). Узнікненне прыстаўных (пратэтычных) галосных адносяць да XIII ст. Гэта галосныя, якія ўзнікаюць у пачатку слова. Прычына іх паяўлення – падзенне рэдукаваных.

Прыстаўнымі галоснымі былі толькі гукі **о, і**. Узнікненне прыстаўных галосных адбывалася ў беларускай мове ў тры этапы. На **1** этапе прыстаўныя галосныя ўзнікалі ў словах, калі пасля падзення рэдукаваных у пачатку слова паявіўся збег зычных, першымі з якіх былі санорныя **р, л**: *рѣжень*, *льнень*, *льгота*, *льгати*, *рѣша*, *рѣжавѣи*, *рѣдети*, *рѣвати*. На **2** этапе (пазней) прыстаўныя галосныя пачалі паяўляцца перад санорнымі **в, м**: *въторѣкъ*, *мьгньнѣ*, *мѣшара*, *мѣчати*. На **3** этапе прыстаўныя галосныя пачалі ўзнікаць і перад збегам зычных з першым выбухным ці фрыкатыўным або нават перад адзіночным зычным: *ігруша*, *іскрынка*, *іграць*, *арабіна*, *адарка* (такія формы не сталі нормаю літаратурнай мовы).

! У школьнай практыцы прыстаўныя галосныя лічацца часткай *кораня*. У слове *ішоў* пратэтычнага галоснага, які б узнік фанетычным шляхам, няма: **хьдль* – **шьдль* – *шьль* – *шель* – *шоль* – *шоў* – *ішоў*; гук [і] ўзнікае тут марфалагічным шляхам (па аналогіі з *ісці*, *іду*, *ідзеш*), бо першы зычны – *ш*, а не *р, л, м, в*.

Устаўныя галосныя. Усяго ўстаўных галосных два – **о, е**. Іх паяўленне таксама звязана са стратай рэдукаванага. Ва ўсходне-славянскай мове існавалі словы тыпу *рубль*, *вихрь*, *огнь*, *бобръ*, *осьмь*, *вѣнѣръ*, *свекръ*, *узль*, *угль*, *корабль*, *журавль*, якія мелі на канцы

рэдукаваны, а перад ім – спалучэнне зычных з апошнім санорным. Пасля XII ст. рэдукаваны на канцы слова страціўся. Цяпер на канцы слова апынулася група зычных з апошнім санорным. У такой групе зычных у беларускай мове развіваліся ўстаўныя галосныя: *рубель, карабель, віхор, бабёр, вецер, вузел, вугаль, свёкар, віхор* (спачатку ўстаўныя з’яўляліся ў групах з апошнім плаўным **р, л**, пазней было дастаткова проста спалучэння з апошнім санорным (не абавязкова плаўным) – *восем, агонь*). Пры гэтым у сучаснай мове ў такіх мовах таксама назіраецца бегласць галоснага: *рубель – рублі, вецер – вятры, віхор – віхры, агонь – агні*, але дадзенае чаргаванне не з’яўляецца вынікам страты рэдукаванага.

! Калі бегласць галосных назіраецца ў канцавой групе зычных з апошнім санорным, то рэдукаванага ў слове не было; гэта ўстаўны галосны.

У запазычаных словах у жывой мове таксама ўзнікаюць устаўныя галосныя, але на пісьме гэта не перадаецца: *метр, літр, тыгр*.

Гісторыя другога поўнагалосся. Яго адрозненне ад першага. Група зычных магла не толькі заканчвацца, але і пачынацца з санорнага, а гэтай групе зычных папярэднічалі рэдукаваныя **ъ, ь**: *гърнь, вървѣка, стѣлѣ, дърнь, смъртъ*. Фактычна мы маем справу са спалучэннямі *ъл, ър, ьл, ьр*, у якіх плаўны быў складаўтваральным (параўн. ст.-сл. *грѣнь, врѣхъ, плѣкъ*). Рэдукаваны ў гэтай групе быў у моцнай пазіцыі і праясняўся ў галосны поўнага ўтварэння. У наступным жа складзе знаходзіўся рэдукаваны ў слабай пазіцыі, які страчваўся. Пасля страты рэдукаванага на яго месцы развіваўся такі ж самы галосны, што быў перад санорным. Так развівалася так званае другое поўнагалоссе. Асаблівасць яго ў тым, што яно ахапіла крыху больш за дзесятак слоў: *вяроўка, асталоп, бесталач, горан, дзерак, бессмяротны, маланка* і некаторыя іншыя.

У асобных словах, дзе нават былі ўсе ўмовы для развіцця 2-га поўнагалосся, яно або не развілося, або не замацавалася: *верх, полк, торг, корм* і інш.

Адрозненне першага поўнагалосся ад другога:

Першае поўнагалоссе	Другое поўнагалоссе
– дзейнічала ў праславянскі перыяд (дапісьмовая пара) і звязана з тэндэнцыяй да ўзрастання гучнасці склада і з стратай рэдукаваных; законам адкрытага склада;	– дзейнічала ў агульнаўсход-
перыяд (дапісьмовая пара) і неславянскі перыяд (пісьмовая звязана з тэндэнцыяй да пара, пасля XII ст.) і звязана са ўзрастання гучнасці склада і з стратай рэдукаваных;	

– узнікала ў спалучэннях *or, *ol, *er, *el;

– шырока распаўсюджаная з’ява ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах;

– з’ява абавязковая, не мела выключэнняў.

– узнікала ў спалучэннях ъл, ър, ър, ъл;

– малапашыраная з’ява, ахапіла каля паўтара дзесятка слоў;

– з’ява не абавязковая; у некаторых словах не развівалася, нягледзячы на наяўнасць умоў.

Змена рэдукаваных у спалучэнні з плаўнымі *р, л*. Узнікненне чаргавання *ро//ры, ло//лы, ле//лі*.

Разгледжаныя вышэй спалучэнні ъл, ър, ъл, ър маглі існаваць у слове і ў іншым становішчы – калі рэдукаваны стаяў у слабай пазіцыі: *чърцонѣи, търчати, вълчиха, кърмити, чърканти*. Пасля XII ст. слабы рэдукаваны страчваўся (напрыклад, у словах *чрканути, трчати, чрвоны*) або ўзмацняўся за кошт наступнага плаўнага: *кормити, волчиха, держати*. У першым выпадку атрымліваўся збег трох зычных, цяжкі для вымаўлення і не характэрны ўсходнеславянскай мове. Каб пазбавіцца ад гэтага, у рускіх дыялектах на месцы рэдукаванага ўзнікаў галосны поўнага ўтварэння: *ь – е, ъ – о*; у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах – галосныя поўнага ўтварэння: *ь – и, ъ – ы*. Гэта ж з’ява характэрна спалучэнням *ръ, рь, лъ, ль*, якія стаялі ў сярэдзіне слова паміж зычнымі: *кръшити – кршити – крышити* (бел., укр. мова), *крошити* – (руск. мова). У моцнай пазіцыі рэдукаваны праясніўся: *кръшька – крош’ка*. Так узніклі характэрныя беларускай мове спалучэнні *ро, ло, ле*, якія чаргуюцца з *ры, лы, лі* або адпавядаюць ім у рускай мове: *тръвога – трвога – тривога – трывога* (руск. *тревога*); *дровы – дровотня, гром – грымець, блеск – бліскавіца, бровы – брыво, глотка – глытаць*.

3. Вынікі падзення рэдукаваных у кансанантызме.

Другое спрашчэнне груп зычных. Страта канцавога –л

У выніку дзейнасці закону адкрытага склада з’ява, калі зычныя гукі ў слове маглі спалучацца, была даволі рэдкая (*земля, слава, грѣти, слѣдѣ*). Аднак у выніку страты рэдукаваных зноў сталі магчымыя спалучэнні зычных, якія раней спалучацца не маглі. Гэтыя зычныя ў новых спалучэннях перацярапелі пэўныя змены.

Спрашчэнне новых груп зычных. У адрозненне ад першага спрашчэння груп зычных, якое адбылося ў праславянскі перыяд у сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада, другое спрашчэнне груп зычных адбывалася ва ўсходнеславянскай мове і мела прычынай

страту рэдукаванага. Пасля гэтага ўтваралася група з трох (у большасці выпадкаў разнародных па месцы ўтварэння) зычных, з якіх адзін, як правіла, той, які стаяў перад рэдукаваным (якім быў, як правіла, **ь**), выпадаў. На яго месцы ўтвараўся нуль гука (у рускай мове гэта з’ява носіць назву “непроизносимые согласные”): *сърдыце – сэрца, първышы – першы, стълати – слаць, сълныце – сонца, кождънъи – кожны, мъстыце – месца, ростълина – расліна, поздно – позна, шестнадесяти – шаснаццаць, вѣстъникъ – веснік, пѣпъръць – перац, полѣвтора – паўтара* і інш.

Страта канцавога л.

Як мы памятаем, у назоўніках пасля страты рэдукаванага на канцы слова ў групе зычных з апошнім плаўным узнікаў устаўны галосны *рубль – рубл’ – рубел’ – рубель*. Па-іншаму ішоў працэс у нескланяльных дзеепрыметніках незалежнага стану прошлага часу з суфіксам **л**, ужытых у форме м. роду адз. ліку: *везль, пекль, текль, тресль, читаль, пиль, спаль*. Калі суфікс **л** стаяў пасля галоснага, ён змяняўся марфалагічным шляхам на **ў**: *чытаў, спаў, піў*. У пазіцыі ж пасля зычнага суфікс **л** страчваўся, на яго месцы ўтвараўся нуль гука: *пекль – пёк, секль – сек*. Гук **ў** з’явіўся таксама пасля страты рэдукаванага на канцы некаторых назоўнікаў: *Мьстиславль – Мсціслаў, Браславль – Браслаў, журавль – жураў*. У некаторых выпадках **л** змяняўся на **і**: *Ізяславль – Заславль – Заслаўе*.

Пераход в → ў. Пераход л → ў.

Узнікненне гука **ў** на месцы гука **в** упершыню зафіксавана ў XIII ст. (Смаленская грамата 1225 г.). Усходнеславянскія спалучэнні *въ, вь* страчвалі рэдукаваны, які знаходзіўся ў слабай пазіцыі ў словах тыпу *ѣдѣаѡаа, ѣѡаѡѣѡ, ѡѡѣѡѡѡ*. Пры гэтым **в** апынуўся на канцы слова ці ў сярэдзіне слова перад наступным зычным. У гэтым выпадку ў беларускай і ўкраінскай мовах гук **в** змяніўся ў білабіяльны гук **ў** (у рускай, у польскай мовах перад глухім зычным – у гук **ф**). Трэба ўлічыць, што ва ўсходнеславянскай мове гук **в** быў дваякага характару: губна-губны (*вока, вой, вуха*) губна-зубны (*весна, вам*). Такі характар гука **в** захоўваецца і ў сучасных славянскіх мовах. У беларускай і ўкраінскай жа мове пасля падзення рэдукаваных у пазіцыі перад зычным ці на канцы слова гук **в** пачаў вымаўляцца як губна-губны, незалежна ад таго, які ён быў раней. У старажытных помніках XIII–XV ст. гук **ў** абазначаўся літарамі *в, у, оу*: *не можетъ того вчинить*.

У сучаснай беларускай мове ў параўнанні з рускай мова можна заўважыць адпаведнасць гука **ў** гуку **л** у словах тыпу *жоўты, тоўк, воўк, воўна, тоўсты, поўны*. З другога боку, у дзеясловах прошлага

часу назіраем чаргаванне суфікса л з ў: *чытала – чытаў, гаварыла – гаварыў*. Змена л у ў працякала ў старабеларускай мове двума шляхамі: фанетычным і марфалагічным. Фанетычны шлях абумоўлены працэсам страты рэдукаваных. Старажытныя спалучэнні *ъл, ъл*, якія стаялі ў сярэдзіне слова паміж зычнымі, у XII ст. падвяргаліся зменам: рэдукаваныя ў іх знаходзіліся ў слабай пазіцыі, але ўзмацняліся за кошт складаўтваральнага плаўнага ці самі знаходзіліся ў моцнай пазіцыі і змяняліся ў галосныя поўнага ўтварэння. Затым лабіялізаваны *о* пачаў уплываць на наступны плаўны л, выклікаўшы яго лабіялізацыю: *пълнѣи – полный – поўны; шьлкѣ – шелк – шолк – шоўк*. Пры гэтым у сучаснай мове не назіраецца чаргавання л // ў; гук л на месцы ў аднаўляецца ў параўнанні з рускімі формамі. Трэба адзначыць, што ў словах тыпу *стол, вельмі, толькі, кол, палка, вол, скакалка, качалка* не было фанетычных умоў для пераходу л → ў: ва ўсходнеславянскай мове л знаходзіўся ў спалучэнні *лъ*, а не *ъл*, як патрабавалася для фанетычнага пераходу. Праўда, існуе група слоў, дзе, нягледзячы на адсутнасць фанетычных умоў, змена л → ў адбываецца: *писаль-пісаў, читаль-чытаў*. Гэта дзеясловы прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку. Пераход л → ў у гэтых словах адбываўся марфалагічным шляхам. Справа ў тым, што ў старажытнай мове, акрамя нескланяльных дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу з суфіксам л, якія выконвалі функцыю азначэння і выказніка, існавалі скланяльныя дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам в, якія ўжываліся ў функцыі азначэння. У скланяльных дзеепрыметніках пераход в → ў адбываўся заканамерна: *читавь – чытаў*. Гэтыя формы паўплывалі на формы з суфіксам л, якія запанавалі ў мове як дзеясловы прошлага часу. Пры гэтым у сучаснай мове назіраецца чаргаванне л // ў: *дзяліла – дзяліў*.

Няма пераходу л → ў у запазычаных і складанаскарочаных словах тыпу *салдат, калгас, балкон, колба*.

У старажытных помніках ў з л абазначаўся літарамі в (як зараз ва ўкраінскай мове) ці л (“Ліст да Абуховіча”).

Узнікненне падоўжаных зычных.

У сучаснай беларускай мове існуе дзевяць падоўжаных зычных гукаў: *л', н', з', с', дз', ц', ж, ч, ш*. У старажытнай мове ўсе гэтыя гукі былі мяккія. Першыя прыклады фіксацыі падоўжаных зычных адзначаны ў XIV ст. Больш пашырана гэта з’ява ў XV–XVI стст., але на пісьме абазначалася непаслядоўна: побач з напісаннем дзвюх аднолькавых літар можна назіраць напісанні тыпу *каменіе, каменье, камене, каме"е*.

Утварэнне падоўжаных зычных у беларускай мове таксама звязваюць са стратай рэдукаваных. У словах, што абазначаюць зборныя прадметы, абстрактныя паняцці, а таксама ў форме творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў IV старажытнага тыпу скланення назіралася спалучэнне *зычны+ь+j*. Калі гэта спалучэнне аказвалася ў інтэрвакальным становішчы, то пасля страты рэдукаванага *й* гук *j* поўнасьцю асіміляваў з папярэднім зычным, які яшчэ больш памякчыўся і падоўжыўся: *сольju – сол'ju – соллю*. У рускай мове пасля страты рэдукаванага поўнай асіміляцыі зычнага *j* не адбывалася: *сольju – сол'ju (солью)*.

Калі ж спалучэнне знаходзілася паміж зычным і галосным, то падаўжэння зычнага (поўнай асіміляцыі) не адбывалася і ў беларускай мове: *костьju – кост'ju – косцю*. Не адбываецца падаўжэння ў словах тыпу *сям'я, любоўю, б'ю, здароўем*, таму што *j* у гэтых словах стаіць пасля губных зычных, якія пасля страты рэдукаваных зацвярдзелі (у пазіцыі перад зычным ці на канцы слова: *голуб, цёмны*).

Асіміляцыйныя працэсы ў новых групах зычных.

Акрамя прыпадабнення *j* да папярэдняга зычнага, што вылілася ва ўзнікненне падоўжаных зычных, пасля страты рэдукаваных у беларускай мове адбыўся шэраг іншых асіміляцыйных змен:

1) прыпадабненне цвёрдага зычнага да мяккага: *ńíhääòè – ñíhääòè – ñ'íääòè\$*;

2) прыпадабненне свісцячых да шыпячых: *ńú÷àñòüâ – ñ÷àñòjâ – ø÷àñöâ, ðañú÷èñòèèè – ðañ÷èñòèèè – ðà[ø]÷ûñöiöü*;

3) прыпадабненне шыпячых да свісцячых: *éúíyæñòâî – êíyæñòâî – êíyñòâî*;

4) прыпадабненне звонкіх да глухіх: *áú÷âèà – á÷âèà – î÷âèà*;

5) прыпадабненне глухіх зычных да звонкіх: *ńúâüððó – çââððó, êañüââ, àâáíöü, çðýçàöü*;

6) прыпадабненне ў спалучэнні *дн*: **сего дня – сегодня – сёння**;

7) аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова: *âóáú – âóá [ĩ], ёóáú – ёóâ [x]/*.

Дысіміляцыя ў новых групах зычных.

Дысіміляцыя (распадабненне) зычных у групах, якія ўзніклі пасля страты рэдукаваных, у беларускай мове назіраецца на прыкладзе займеннікаў *éúòî, ÷üòî – êòî, ÷òî – ðòî, øòî* (выбухны змяніўся на фрыктыўны).

СА СТРАТАЙ РЭДУКАВАНЫХ. ЗМЕНА Е → О. АДСУТНАСЦЬ ПЕРАХОДУ Е → О Ў НЕКАТОРЫХ СЛОВАХ

Акрамя фанетычных змен, выкліканых падзеннем рэдукаваных, у пісьмовую пару адбыўся шэраг змен, не звязаных са стратай рэдукаваных, дакладней, звязаных з гэтым працэсам апасродкавана – праз некалькі ступеняў. Так, яшчэ помнікі XIII–XIV стст. адлюстроўваюць працэс змянення $h \rightarrow e$, які закрануў рускую мову і паўночную частку беларускіх дыялектаў – віцебскую, полацкую, аршанскую, дубровенскую, сенненскую тэрыторыі: *всем, тем, сено, хлеб, дед* і інш. У XVI стагоддзі h у дзелах помнікаў практычна не ўжываецца. У паўднёва-заходніх раёнах і сёння на месцы былога h вымаўляюць **и**: *хліб, сніг, сміх, дід*.

Рукапісы XIII–XV стст. адлюстроўваюць змену галоснага **е** ў **о**. Фактычна найбольш актыўна гэты працэс пачаўся пасля XII ст. Першы ж этап пераходу $e \rightarrow o$ адбываўся яшчэ ў агульнаславянскай мове. У гэты перыяд e пераходзіць у **о** пасля спрадвечна мяккіх зычных перад цвёрдымі і ў націскным, і ў ненаціскным становішчы: $\div i\acute{e}\hat{i}a\hat{h}e\acute{u}$, $\div i\acute{o}$, $i\div i\acute{e}a$, $\div i\acute{o}u\grave{d}e$. Паступова гэты працэс набіраў сілу, e змяняўся ў **о** не толькі пасля спрадвечна мяккіх, але і пасля мяккіх, якія развіліся з памякчоных, перад цвёрдымі зычнымі, але абавязкова пад націскам (т.зв. тры ўмовы). Гэты пераход характэрны для рускай і беларускай моў, украінскай мове ён нехарактэрны: $\acute{s}a\acute{e}a\acute{i}u\grave{e}$ – *зялёны*, $\varnothing a\hat{n}\acute{o}u\grave{e}$ – *шосты*, $i\acute{e}a\acute{e}u$ – *плёў*. Гэта заканамернасць была жывой з’явай на працягу трох стагоддзяў: з XIII па XV. Аднак і ў сучаснай беларускай мове ёсць шэраг слоў, дзе здавалася б пры ўсіх умовах для пераходу $e \rightarrow o$ гэты працэс не назіраецца: **шэсць** (асіміляцыя пры мяккасці адбылася раней), $i\acute{a}\hat{n}\acute{e}a$, $\acute{a}\acute{a}\acute{s}\acute{e}a$ (у XIII–XV стст. націск у гэтых формах быў на канчатку); **лета, сена, хлеб** (раней на месцы e быў h , а пры гэтай умове пераходу $e \rightarrow o$ не адбывалася, бо h вымаўляўся як $[ie]$); **першы, верх, серп** – $[r]$ у гэты перыяд быў памякчоны; запазычаныя словы XIX–XX стст. У некаторых словах пераход $e \rightarrow o$ адбыўся па аналогіі, марфалагічным шляхам: *клёнік* (*клён*), *на лёдзе, на бярозе, сёдлы, гнёзды* (як *сёлы, сёстры*). Трэба адзначыць, што ў некаторых формах назіраецца змяненне націсканога канцавога $e \rightarrow o$ пасля мяккага зычнага: $\hat{a}i\acute{e}u\sim$ – *галлэ*, $\hat{e}i\hat{n}u\sim$ – *кассэ*, **плече** – *плячо*.

Найбольш тыповай для беларускай мовы ў сістэме галосных аказалася такая фанетычная з’ява, як **аканне** – супадзенне ненаціскных *о, э, а* з *а*. Гэта з’ява адлюстроўваецца ў помніках XV ст., хаця ўзнікла значна раней. Аканне характэрна таксама і рускай мове. Пра паходжанне акання ёсць некалькі гіпотэз. Так, рускі вучоны Ф.П. Філін, а таксама балгарскі філолаг Георгіеў лічаць, што аканне, як і оканне, – вынік змянення праславянскага галоснага **а⁰**, які ў VII–

VIII стст. даў **а** або **о**. В.І. Аванесаў і яго паслядоўнікі лічаць, што ў славянскіх мовах (у праславянскай, ва ўсходнеславянскай мове ранняга перыяду) акання не было, яго паяўленне звязана са зменай націску ў сілавы, таму ў складах, якія аслабіліся, *о*, *э* змяніліся ў *а*. Узнікненне акання яны адносяць да XIII ст. Узнікненне акання з рэдукцыяй доўгіх галосных звязваў таксама акадэмік А.А. Шахматаў.

Пасля страты рэдукаваных у прыметніках, дзеепрыметніках, займенніках, парадкавых лічэбніках на канцы слова ў мужчынскім родзе адзіночнага ліку захоўваўся **ј**: *другыј, ѿѿһііј*. У помніках XIII–XIV стст. назіраецца перадача на пісьме працэсу страты канцавога **ј**: *стары, другі, жані*. Гэты працэс адбыўся таксама ў аднаскладовых дзеясловах загаднага ладу ў форме 2 ас. адз. ліку (*бі, пі, лі, ві*) (але: *шый, мый, брый*). Аналагічная змена адбывалася таксама ў польскай (*dobry, stary, jaki, siodmy*), у чэшскай мове (*drahy, zubaty*), але не назіраецца ў рускай і ўкраінскай мовах (*бей, пей, такой, бий, пий, такий*), у паўночна-ўсходнім дыялекце беларускай мовы.

З XIII–XIV стст. у дыялектах усходнеславянскай мовы пачынаюць зацвердзяць шыпячыя і *ц'*, якія канчаткова зацвярдзелі ў беларускай мове к XVI ст. З XIV ст. пачынае зацвердзяць *р* (у палякаў таксама няма мяккага *р'*, на яго месцы вымаўляецца *ж'*, *ш'*); ва ўкраінскай мове *р'* зацвярдзеў у пазіцыі на канцы слова ці ў сярэдзіне слова перад зычным. У беларускай мове ў паўночна-ўсходнім дыялекце ёсць *р'* мяккі: *курю, бярэза*.

З XV ст. на месцы былога *ж*, які ўзнік з праславянскага **dj*, пачынае развівацца афрыката *дж* (у помніках пісьменнасці абазначалася літарамі *жд, ждч, жч, ч, жс*: *ѿѿѿ÷ѿ, ѿѿѿѿѿ, заеждчати*).

Страта канцавога -и. Узнікненне прыстаўных зычных. Дзеканне і цеканне ў беларускай мове.

Яшчэ адной зменай, не звязанай са стратай рэдукаваных, з'яўляецца страта канцавых галосных. Канцавы *-и* страчваўся ў дзеясловах загаднага ладу 2 ас. адз. ліку, калі знаходзіўся не пад націскам: *ѿһæѿ – ѿуæ, ѿііѿ – ѿііі*. Гэта ж назіраецца ў форме 2 ас. мн. ліку: **станьце, гляньце, кіньце**. Не страчваўся канцавы *-и* ў дзеясловах загаднага ладу ў націскным становішчы: *ідзі, глядзі, ляці, купі, нясі, сядзі*, а таксама ў дзеясловах, аснова якіх заканчваецца на збег зычных: *бразні, грукні, грывні*. Канцавы *-и* страчваўся таксама ў інфінітывах з суфіксам *ці*, калі гэты суфікс знаходзіўся пасля галоснага: *гаварыць, глядзець, спяваць, крычаць, пісаць, купляць*. Калі ж аснова інфінітыва заканчвалася на зычны, то *і* ў суфіксе *ці* захоўвалася: *класці, ісці, плесці*. Гук [І] захоўваецца таксама ў суфіксе *чы*: *бегчы, страгчы, пекчы (пячы)*. Страта канцавога *-и* – працяглы працэс, які не завяршыўся і сёння: так, на Гродзеншчыне і зараз

можна сустрэць формы *рабіці, маўчаці* і пад.

Прыстаўныя зычныя. Ва ўсходнеславянскай мове некаторыя галосныя не маглі пачынаць слова, перад імі ўзнікалі прыстаўныя (пратэтычныя) зычныя *ј* ці *в*: *яблык, яз, выдра, прывыкнуць*. У беларускай мове прыстаўны *ј* узнікаў таксама перад пачатковым *и*: *јіголка, јіскра*. Перад пачатковымі *о, у* развіваўся прыстаўны *в*: *вуліца, вуаль, вусы, вочы, вузкі, востры*; гэтаксама і пасля галосных перад *о, у* ў сярэдзіне слова: *Леон – Лявон, паук – павук, тиун – цівун, паук – павук*. У словах тыпу *радыус, кансіліум, калёквіум* развіваецца прыдыхальны *ў*, які на пісьме не абазначаецца. У беларускай мове ў некаторых выпадках развіваецца і прыстаўны *г*: *гуж, гэтакі, гарбуз, гэтулькі*.

Дзеканне, цеканне. У сістэме зычных сярод фанетычных змен, не звязаных са стратай рэдукаваных, адзначаецца дзеканне і цеканне. Яно ўзнікла, як лічыў акадэмік Я. Карскі, не пазней як у XIV ст., калі мяккія *д* і *т* яшчэ больш памякчаліся і ў перыяд утварэння беларускай народнасці ператварыліся ў афрыкаты *дз’, ц’*: *дети – дзеці, подвиг – подзвіг, кричатъ – крычаць*. Упершыню гэта з’ява адлюстроўвалася ў помніках XIV ст.: *двадцаць* (Літ. статут 1566 г.), *дзюбамі* (“Прамова Мялешкі”), прычым шырэі – у помніках, напісаных лацінкай (напр., “Лісце да Абуховіча”), аднак доўгі час у старабеларускай пісьменнасці пераважалі этымалагічна-марфалагічныя напісанні.

З’яўленне ўстаўных заднеязычных. Змены гы-гі, кы-кі, хы-хі.

Яшчэ з праславянскага перыяду шэраг дзеясловаў з асновай на заднеязычны ў інфінітыве мелі суфікс *чи*: *мочи, стеречи, печи, лечи*. Прыкладна з XIII стагоддзя ў гэтых інфінітывах у беларускай мове марфалагічным шляхам паяўляюцца ўстаўныя *г, к* — па аналогіі з асабовымі формамі (*магу, могуць, стрыгуць*) (параўн. рус. *мочь, стричь*, укр. *могти*).

Як вядома, зычныя *г, к, х* у праславянскі перыяд і пазней, ва ўсходнеславянскі перыяд, былі толькі цвёрдымі. З XIII стагоддзя пачынаецца працэс непераходнага памякчэння заднеязычных, у выніку чаго яны супадаюць з адпаведнымі мяккімі *г’, к’, х’* прычым *ы* становіцца больш прэдняга ўтварэння і супадае з *і*: *ногы – ногі, сухыі – сухі*. Акрамя спалучэнняў *гі, кі, хі*, у выніку непераходнага памякчэння заднеязычных сталі магчымыя спалучэнні тыпу *ге, ке, хе* ў памяншальна-ласкальных формах *лёгенькі, сухенькі, агеньчык*.

Лекцыя 6. ГІСТАРЫЧНАЯ МАРФАЛОГІЯ

1. Змены ў марфемнай структуры слоў. Апрошчанне і перараскладанне

Гістарычная марфалогія вывучае граматычныя катэгорыі з пазіцыі іх паходжання. Яна вывучае, як фарміраваліся тыя ці іншыя лексіка-граматычныя разрады слоў (часціны мовы), іх катэгорыі і формы (катэгорыі скланення, склону, ліку, часу, катэгорыі адушаўлёнасці). Даследаваць гісторыю марфалагічных з’яў цяжэй, бо даследчык арыентуецца на запісанае, тое, што трапіла ў рукапіс, гэта значыць, ён аперыруе толькі пісьмовым фактам: *тыми городами* (Т.скл.) *и селы* (Т.скл.) *и всеми людьми владеши кн#зю* (1387г.) – ці тут традыцыя, ці гэта яшчэ жывая ў мове з’ява? Шлях ад вуснай да пісьмовай мовы непрадказальны. Тая ці іншая з’ява трапляе ў пісьмовую мову з рознай хуткасцю, таму невядома, да якога часу аднесці той ці іншы факт. Марфалогія – кансерватыўны, больш устойлівы ўзровень мовы. Тут змены адбываюцца больш павольна, чым у фанетыцы. Але калі адбываюцца, то яны – вельмі значныя, маштабныя. Паколькі мова – жывы, рухомы арганізм, то марфалогія, як частка гэтага арганізма, не толькі перажывае змены, якія адбываюцца ўнутры гэтага ўзроўню, але і тыя змены, што адбываюцца на іншых узроўнях. Так, марфалогія тонка зрэагавала на змены ў фанетыцы: у формах тыпу *stolo-s, *selo-d у сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада канчатак страціўся; атрымлівалася, што слова павінна было стаць нязменным. Але назоўнік – зменная часціна мовы. Тады функцыю канчатка бярэ на сябе суфікс; адбываецца з’ява перараскладання — такая змена ў марфемнай будове слова, калі мяняюцца межы паміж марфемамі. Усё гэта, у сваю чаргу, выклікала разбурэнне старажытнай сістэмы скланення назоўнікаў. У марфемнай будове слова, акрамя перараскладання, адбывалася з’ява апрошчання – такая змена ў марфемнай будове слова, калі былая вытворная аснова становіцца невытворнай: *gi-t-o-n (жыт-а), *vh-tr-o-s (вецер), *хыт-г-о-с (хітр-ы), *сър-п-о-с (сон), *sok-ol-o-s (сокал), *da-r-o-s (дар), *реј-г-о-с (пір).

Моўныя ўзроўні настолькі звязаны паміж сабой, што вынік нейкага змянення на адным моўным узроўні (напр., у фанетыцы) можа быць выкарыстаны ў якасці сродка на іншым моўным узроўні (марфалогіі). Так, фактычна адбылася марфалагізацыя многіх фанетычных чаргаванняў (*флаг – флажок – флажкі, матэматыка – матэматычны, у матэматыцы*).

2. Старажытная сістэма часцін мовы. З’явы аналогіі і спрошчання

На пачатку пісьмовага перыяду ў сістэме часцін мовы можна выдзеліць імёны (назоўнік, прыметнік), займеннікі, дзеясловы, прыслоўі, службовыя словы: прыназоўнікі, часціцы, злучнікі.

Граматыка беларускай мовы ў XIII–XX стагоддзях заставалася флектыўнай. Істотна змяніліся многія граматычныя катэгорыі: сістэма скланення назоўнікаў спрашчалася, уніфікавалася, што выклікала уніфікацыю канчаткаў, асабліва ў форме множнага ліку. Змены закранулі і сістэму спражэння дзеяслова, катэгорыю часу (уніфікаваўся прошлы час). Перабудову перажыла сістэма будучых часоў: на аснове цяперашняга часу ў сувязі з развіццём катэгорыі трывання ўзнік просты будучы час. Істотныя змены адбыліся ў займенніках; яны ішлі па лініі звужэння слоўнікавага саставу. Для прыметнікаў уласціва толькі поўная форма, у множным ліку страцілася катэгорыя роду. Узнікла новая часціна мовы – лічэбнік, новая форма дзеяслова – дзеепрыслоўе. Актыўна ішоў працэс уніфікацыі форм (пазбаўленне ад шматформнасці).

Найбольш значныя змены ў марфалогіі беларускай мовы, якія адбываліся на працягу яе гістарычнага развіцця, звязаны са з’явамі *аналогіі і спрошчання (уніфікацыі)*.

Аналогія – змена формы слова пад уплывам (на ўзор) іншай формы. Р.скл. адз.л.: *дома, верх, сына* (усх.-сл. *дому, вьрху, сыну*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-а* былых назоўнікаў II тыпу скланення са старажытнай асновай на **ǫ*, **jǫ*; *плачу, болю, снегу* (усх.-сл. *плача, боля, снѣга*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-у* былых назоўнікаў III тыпу скланення са старажытнай асновай на **ǫ*; М.скл. адз.л.: *пры сястры* (усх.-сл. *сестрѣ*) – падобныя назоўнікі атрымалі канчатак *-і (-ы)* назоўнікаў з мяккай асновай (*землі, душы*); Р.скл. адз.л.: *зямлі, душы* (усх.-сл. *землѣ, душѣ*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-і (-ы)* назоўнікаў з цвёрдай асновай (*воды*); Т.скл. мн.л.: *сталамі, гарадамі, сынамі* (усх.-сл. *столы, городы, сынѣми*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-амі* былога I старажытнага тыпу скланення; М.скл. мн. л.: *пры сталах, гарадах, сынах, начах, агнях* (усх.-сл. *столѣхъ, городѣхъ, сынѣхъ, нощѣхъ, огнѣхъ*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-ах* былога I старажытнага тыпу скланення.

Спрошчанне, або уніфікацыя, – своеасаблівае скарачэнне форм слова за кошт таго, што з некалькіх форм пачынае дамінаваць адна, замяняючы сабой астатнія. Так, у формах множнага ліку прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў з трох родавых форм Н.скл. запанавала адна: *новыі, новыѣ, новая* (запанавала форма ж.р.); *они, оны, она* (запанавала форма ж.р.); *четыре, четыри* (запанавала форма ж.р.).

Лекцыя 7. НАЗОЎНІК

1. Катэгорыі роду, ліку, склону назоўнікаў

Назоўнік у старажытнай беларускай мове – самастойная часціна мовы, якая выражае агульнае значэнне прадметнасці і выяўляе гэта значэнне праз катэгарыяльныя значэнні роду і скланення (нязменныя граматычныя прыметы назоўніка).

Катэгорыя роду. У старажытнай беларускай мове, як і ў сучаснай, назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага, жаночага, ніякага: *земля, стена, город, полк, поле, село*. З цягам часу ў беларускай мове некаторыя назоўнікі памянялі граматычны род: *стэп, сабака, надпіс, накіп* (у руск.мове: *гусь, лебедь* – м.р., хаця гістарычна – ж.р.). У дыялектах і зараз сустракаюцца варыянты родавай прыналежнасці назоўнікаў: *капот – капота, кабур – кабура, тыгр – тыгра, памідор – памідора, жаваранак – жаваранка*. У народнай мове запазычаныя словы, якія заканчваюцца збегам зычных, або атрымліваюць устаўны галосны, або мяняюць род: *літр, метр, кіламетр, бланк, тыгр – літар, метар, кіламетар – літра, метра, тыгра, бланка* (параўн. спрадвечна беларускія словы, у якіх узнік устаўны галосны і род не вагаецца: *свекар, рубель*).

Катэгорыя ліку. У старажытнай мове назоўнікі змяняліся ў трох ліках: адзіночным, множным, парным. Гэта было звязана з тагачасным тыпам мыслення: адзін – не два, два – не многа. Формы парнага ліку мелі назоўнікі, якія абазначалі парныя прадметы: *берега, ушеси, очеси, плечы, колена, ворота*; форму парнага ліку мелі таксама тыя назоўнікі, якія абазначалі ў колькасці, роўнай двум: *два стола, стога, сыны, дома*; *двах* *землі, ршч, лшт, души, поли*. Параўнайце: *три столи, стози, сынове, домове* і інш. З цягам часу адбыліся змены ў спосабе ўспрымання рэчаіснасці: адзін – не многа; парны лік выцесніўся множным (як лічыць акадэмік А.А. Шахматаў, адбылося гэта ў IV–V стст. н.э.).

Катэгорыя склону. У старажытнай мове яшчэ з праславянскага перыяду перайшло сем склонаў: сёмы, клічны склон ужываўся для выражэння звароту да асобы ці прадмета, калі той адухаўляўся: *брате, сестро, реко, земле, коню, стоже*. Форму клічнага склону мелі назоўнікі I, II, III, IV старажытных тыпаў скланення ў форме адзіночнага ліку. З цягам часу ў рускай і беларускай мове клічны склон выцесніўся назоўным, які ўжываецца ў функцыі зваротка. Ва ўкраінскай мове клічны склон захаваўся. У сучаснай беларускай мове захавалася форма клічнага склону ў словах тыпу *браце, гаю, куме, воўча, прыяцелю, дружа*, характэрных пераважна фальклорным тэкстам і творах мастацкай літаратуры, стылізаваным пад фальклорныя.

2. Старажытная сістэма скланення назоўнікаў, яе лёс. Паходжанне сучаснай сістэмы скланення назоўнікаў

Ва ўсходнеславянскую мову з праславянскай перайшла сістэма скланення, якая налічвала шэсць тыпаў. Гэтыя тыпы выдзяляліся і фарміраваліся ў старажытнай мове ў залежнасці ад **дэтэрмінатыву** – т.зв. тэматычнага суфікса індаеўрапейскай асновы назоўніка. Дэтэрмінатыў размяшчаўся ў канцы асновы і вызначаў семантыку слова: **mater*, **brater* і пад.; *-ter* – суфікс роднасці і блізкага сваяцтва, **kozlent*, **telent* і пад.; *-ent* – суфікс, што абазначае прыналежнасць да маладых істот. (Большасць значэнняў індаеўрапейскіх дэтэрмінатываў сёння вызначыць цяжка). Такім чынам, словы ў старажытнай мове аб'ядноўваліся ў тыпы скланення па семантычнай прыкмеце.

Да I старажытнага тыпу скланення адносіліся назоўнікі жаночага і мужчынскага роду з асновай на **ā*; **jā*: *вода*, *стена*, *земл#*, *воhвода*, *староста*; некалькі назоўнікаў на *h* (*-и*): *рабыни*, *мълыни*, *с@дии*, *кън#гыни*, *яблони*, *пани*, *пустыни*, *скрыни*. У родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-ы* (пры цвёрдай аснове): *рhкы*, *воhводы* – або *-h* (пры мяккай аснове): *землh*, *душh*.

Да II старажытнага тыпу скланення адносіліся назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з асновай на **ō*, **jō*: *село*, *поле*, *окъно*, *городъ*, *стогъ*, *озеро*, *кръсть*. У родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-а* (*-я*): *города*, *коня*, *окъна*, *поля*.

Да III старажытнага тыпу скланення адносіліся назоўнікі мужчынскага роду з асновай на **ŷ*. Іх было прыкладна паўтара дзесятка лексем: *сынъ*, *домъ*, *воль*, *полъ*, *медъ*, *верхъ*, *низъ*, *р#дъ*, *санъ*, *пиръ*, *лѣдъ*, *солодъ*, *разъ*, *мир?*^{*}, *родъ?*, *садъ?*, *глас?*. У родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-у*: *сыну*, *дому*, *верху*, *волу*.

Да IV старажытнага тыпу скланення адносіліся назоўнікі мужчынскага і жаночага роду з асновай на **ī*: *тъсть*, *ночь*, *печь*, *рысь*, *мышь*, *гость*, *огнь*, *кость*, *з#тъ*. У родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-и*: *тъсти*, *огни*, *кости*, *мыши*.

Да V старажытнага тыпу скланення адносіліся назоўнікі з асновай на зычны. У родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-е*. Выдзяляюць пяць груп назоўнікаў з асновай на зычны:

- 1) з асновай на **ер**: *мати*, *дъчи* (але з XII ст. – *дачка*);
- 2) з асновай на **ес**: *коло*, *око*, *слово*, *небо*, *тело*, *чюдо*;
- 3) з асновай на **#т**: *козл#*, *тел#*, *ягн#*;
- 4) з асновай на **м#**: *плем#*, *им#*, *стрем#*, *брhм#*, *тем#*, *сhм#*, *вым#*.
- 5) з асновай на **ен**: *камы*, *ремы*, *пламы*, *коры*, *ячмы*.

^{*} Заўвага. Знакам “?” абазначаны словы, якія адносяць да III тыпу скланення не ўсе вучоныя.

Да VI старажытнага тыпу скланення адносіліся назоўнікі жаночага роду з асновай на *ũ/ũu (ъв): *мъркы, смокы, любы, цьркы, бры, кры, буку, неплоды*. У родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-е*: *мъркъве, букъве, бръве, крьве, цьркъве*.

3. Лёс старажытнай сістэмы скланення назоўнікаў

Дзейнасць закону адкрытага склада прывяла да страты індаеўрапейскіх канчаткаў — як правіла, выражаных зычнымі. Гэта выклікала працэс пераразмеркавання марфем, функцыю канчатка ўзялі на сябе былыя суфіксы-дэтэрмінатывы. У выніку назоўнікі розных тыпаў скланення атрымалі ў пачатковай форме аднолькавыя канчаткі (напр., *кон-ъ – гост-ъ, сын-ъ – стол-ъ*). Такім чынам, у сувязі са стратай дэтэрмінатыва (семантычнага паказчыка прыналежнасці назоўніка да таго ці іншага тыпу скланення) старажытная сістэма размеркавання назоўнікаў па тыпах скланення стала неактуальнай: канчаткі назоўнікаў розных тыпаў скланення, але аднаго роду (напр., *лесь – домъ, конь – звѣрь*) блыталіся. З цягам часу назоўнікі пачынаюць групавацца ў тыпы скланення па родавай прыкмеце. Найбольш актыўна гэты працэс ішоў у пісьмовы перыяд (X–XI стст.), калі ў помніках пісьменнасці фіксуецца зблытванне канчаткаў назоўнікаў. У выніку разбурэння старажытнай сістэмы склалася новая сістэма скланення назоўнікаў з наступнымі тыпамі.

Сучаснае I скланенне ўтварылі: назоўнікі I старажытнага тыпу скланення жаночага роду і мужчынскага роду з націскнымі канчаткамі *-а/-я*: *вода, земля, старшыня, Кузьма*; назоўнік *дача* былога V тыпу скланення; назоўнікі *морква, царква* былога VI тыпу скланення.

Сучаснае II скланенне ўтварылі: назоўнікі II старажытнага тыпу скланення (*акно, стол, горад, поле*); назоўнікі III старажытнага тыпу скланення (*дом, сын, чын, верх, ніз*); назоўнікі VI старажытнага тыпу скланення мужчынскага роду (*госць, цесць, звер, мядзведзь*); назоўнікі V тыпу скланення з асновай на **ен** (*камень, рэмень, полымя*), на **ес** (*кола, слова, цела*), чатыры назоўнікі на **мя** (*стрэмя, цемя, семя, бярэмя*); назоўнік VI старажытнага тыпу скланення *брыво*.

Сучаснае III скланенне ўтварылі: назоўнікі VI старажытнага тыпу скланення жаночага роду (*косць, печ, мыш, радасць*); назоўнікі VI тыпу скланення (*кроў, любоў, свякроў*).

Назоўнікі *імя, стрэмя, племя* старажытнай асновы на **мя**, назоўнікі мужчынскага роду з ненаціскнымі канчаткамі *-а/-я* (*дзядзька, бацька*), назоўнікі-назвы маладых істот V тыпу скланення з асновай на **ят** (*качання, кураня, медзведзяня*) утварылі групу рознаскланяльных назоўнікаў. Назоўнік *маці* ў сучаснай беларускай мове – нулявага скланення, а назоўнік *дзеці* – множналікавы.

Лекцыя 8. ЗАЙМЕННІК

1. Змены ў асабовых займенніках. Зваротны займеннік *сябе*

Займеннік – самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадмет, прымету або колькасць, але не называе яе.

Займеннікі змяняюцца па родах, ліках, склонах; ад некаторых з іх могуць утварацца формы суб'ектыўнай ацэнкі і непаўнаты якасці: *усё-усенечка, столечкі, нештачка, нічога, кожна, кожны* (такія формы характэрны народна-дыялектнай мове). Ад займеннікаў утвараюцца іншыя часціны мовы: прыслоўі (*туды, сюды, там, тады, адтуль, заўсёды, усюды*), дзеясловы (*засвоіць, прысвоіць*), назоўнікі (*яканне*), прыметнікі (*наскі, свойскі*). Ва ўсходнеславянскай мове займеннікі колькасна багатая часціна мовы; яны падзяляліся на тры лексічна-граматычныя разрады: асабовыя, неасабовыя, зваротны. Сярод неасабовых вылучаліся ўказальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя (на базе каторых утварыліся пазней адмоўныя і няпэўныя). Неасабовыя займеннікі паводле характару асновы маглі быць цвёрдай, мяккай і змешанай разнавіднасці.

Найбольш семантычна багатай і шматлікай групай былі **ўказальныя** займеннікі: *сѹ, сѣ, сѣм* – указвалі на самы блізкі прадмет; *оу, оа, оѣ* – указвалі на аддалены, але які знаходзіцца ў полі зроку; *ѣѹ, ѣа, ѣѣ* – указвалі на вельмі аддалены, нябачны прадмет, акрамя іх, ужываўся займеннік мяккай разнавіднасці *ѣ, ѣ, ѣ*, часта ў спалучэнні з часціцай *ѣа* (*ѣѣа, ѣѣа, ѣѣа*).+ З цягам часу колькасць указальных займеннікаў паменшылася, а самі яны пашырылі сваё значэнне.

Асабовыя займеннікі. Ва ўсходнеславянскай мове былі чатыры асабовыя займеннікі: займеннікі 1 ас. (*ѣ, ѣ*) абазначалі таго, хто гаворыць; займеннікі 2 ас. (*ты, вы*) абазначалі таго, да каго звяртаюцца з гаворкай.

Займеннік *ѣ* ўзнік на месцы ўсходнеславянскага *ѣ* (дадзеная форма з'яўляецца ўсходнеславянскім варыянтам стараславянскага *ѣ* (параўн. ст.-сл. *ѣѣѣѣ, ѣѣѣѣ*). Даследчыкі гісторыі мовы звязваюць паходжанне займенніка *ѣ* з лацінскай формай *ego* – *hѣ*. Параўн. лацінскі выраз *ego ist* – я ёсць. Змяненне *ѣ* у *ѣ* (назіраецца з XVI ст.) звязваюць з уплывам аднаскладовых форм **мы, ты, вы**.

Скланенне асабовых займеннікаў:

Адзіночны лік		множны лік		парны лік
"ѣ	оѹ	ѣѹ	ѣѹ	ѣѣ, ѣѣ
ѣѣѣѣ	оѣѣѣѣ	ѣѣѣѣ	ѣѣѣѣ	ѣѣѣѣ, ѣѣѣѣ
ѣѣѣѣ, ѣѣ	оѣѣѣѣ, оѣѣѣѣ, оѣ	ѣѣѣѣ, ѣѣ	ѣѣѣѣ, ѣѣ	ѣѣѣѣ, ѣѣѣѣ

íáíá, ìy	òááy, òy	íáñú, íû	âáñú, âû	íà, âà
íûíþ	òíáíþ	íàìè	âàìè	íàìà, âàìà
íûíh	òíáh, òááh	íáñú	âáñú	íàþ, âàþ

Энклітычныя формы *тя, ти, мя, ми, вы, ны* ва ўсходніх славян ужываліся да XVI ст., пасля паўнаско выцесніліся поўнымі формамі, захаваўшыся ў асобных выразках (напр., у фразеалагізаваным выразе *иду на вы*). Пры скланенні асабовых займеннікаў формы ўскосных склонаў утвараліся ад іншай (суплетыўнай) асновы.

Зваротны займеннік указвае, што дзеянне вяртаецца на суб'ект: *бачу сябе ў люстэрку*. У старажытнай беларускай мове, як і ў сучаснай, гэты займеннік не меў формы назоўнага склона, не меў лікавых і родавых форм:

Р	Д	В	Т	М
ñááá	ñíáh, ñááh, ñè	ñááá, ñy	ñíáíþ	ñíáh, ñááh

З двюх форм Д. і М. склонаў (ñíáh, ñááh) у беларускай мове запанавала форма ñíáh (як і ў займенніку 2 ас. – форма òíáh). Энклітычная форма **ся** зараз ужываецца ў якасці постфікса ў зваротных дзеясловах. У старажытнай мове гэта форма займенніка магла размяшчацца як перад дзеясловам, так і пасля яго. Паступова, пачынаючы з XVI ст., у пазіцыі пасля дзеяслова яна стала злівацца з ім, ператварыўшыся ў постфікс: *глядзець ся – глядзецься – глядзецца*.

2. Асабова-ўказальны займеннік *ён (яна, яно)* і яго паходжанне

У праславянскай мове не было займенніка 3-й асобы. Значэнне 3-й асобы перадавалася ўказальным займеннікам мяккай разнавіднасці *є* або займеннікам цвёрдай разнавіднасці *іу*.

è(jü)	~(jý)	"(jâ)	íú
	~ãî	h	íîãî
	~íó	~é	íîíó
è, íü, ~ãî	~	þ	íú, íîãî
	èü	~þ	íîhü
	~íü	~é	íîíü

Напачатку гэтыя два займеннікі ўжываліся як раўнапраўныя, але з цягам часу займеннік мяккай разнавіднасці часцей пачаў ужывацца для абазначэння аб'екта дзеяння (формы ўскосных склонаў, функцыя дапаўнення), а займеннік цвёрдай разнавіднасці пачаў ужывацца для абазначэння суб'екта дзеяння (форма Н.скл., функцыя дзейніка). У выніку такога сінтаксічнага ўзаемадзеяння ўтварылася наступная парадыгма : Н. – *íú*; Р. – *~ãî*; Д. – *~íó*; В. – *íú, ~ãî*; Т. – *èü*; М. – *~íü*. У старажытнай беларускай мове каранёвы *ј* з ускосных

склонаў распаўсюдзіўся і на форму назоўнага склону *ііу* у розных родавых формах адзіночнага і множнага ліку:

муж.	è	ііу	[j]í áäë.	è	ііè	ðóñê/.
жан.	"	ііà	[j]àíà áäë.	h	ііû	[j]àíû áäë.
ніякі	~	ііî	[j]àíî áäë.	"	ііà	

Пра той факт, што займеннік *ён* па паходжанні ўказальны, сведчыць яго магчымасць замяняць і адушаўлёныя, і неадушаўлёныя назоўнікі, параўн.: *ён* (чалавек) – асабова-ўказальны; *ён* (дождж) – указальны.

3. Займеннікі мягкай і цвёрдай разнавіднасці, уплыў першых на другія

Займеннікі мягкай і цвёрдай разнавіднасці паводле лексіка-граматычнай прыналежнасці — гэта неасабовыя займеннікі.

Неасабовыя займеннікі падзяляліся на некалькі лексічна-граматычных разрадаў (указальныя, азначальныя, пытальна-адносныя, прыналежныя). З цягам часу колькасць неасабовых займеннікаў зменшылася, а функцыі тых, што засталіся, пашырыліся (напр., сярод шматлікіх указальных займеннікаў запанаваў займеннік *той*). Неасабовыя займеннікі ў залежнасці ад характару апошняга зычнага асновы былі **цвёрдай і мягкай разнавіднасці** (*ііу*, *êîðîðú*, *òú*, *è*, *ñâîé*, *íàøü*); скланавыя канчаткі іх былі розныя. У гісторыі форм займеннікаў ў беларускай мове найбольш значныя змены адбыліся ў сувязі з уплывам займеннікаў мягкай разнавіднасці на займеннікі цвёрдай разнавіднасці.

Скланенне займеннікаў мягкай разнавіднасці (м. род):

è	ііè	è	ііè	Множны лік Н. скл.		
~âî	іі~âî	èðú	ііèðú			
~îó	іі~îó	èìú	ііèìú	М. род	ііè	ðóñê/.
è, íû, ~âî	ііè, іі~âî	è, èðú	ііè, ііèðú			
èïü	ііèïü	èèè	ііèèè	Ж. род	ііh	áäë.
~ïü	іі~ïü	èðú	ііèðú	Н. род	іі"	

У форме М.скл. у беларускай мове адбылося змяненне канчатка *~ïü* > *è* пад уплывам формы Т.скл. У форме н. роду адз. ліку канцавое **jâ** змянілася ў **jî**: *тваё, маё, сваё*. Пасля страты рэдукаванага *ü* у Т.,

М.скл. адз. л. губны **м** зацвярдзеў. Пасля страты рэдукаваных канчаткі Т., М.скл. сталі аднаскладовымі. Пад іх уплывам канчаткі Р. (В.), Д.скл. таксама сталі аднаскладовымі: -ăâî > -ăî; -ăîó > -îó.

Паходжанне прыналежных займеннікаў: òâî, ñâî, îî + è, ", ~ – òâîè, òâî", òâî~, ñâîè, ñâî", ñâî~, îîè, îî", îî~; îâñ, ââñ + è, ", ~ (s+ j – ø') îâøü, ââøü, îâø", ââø", îâø~, ââø~.

Адзіночны лік	Множны лік	
÷ü+è – ÷üjü – ÷èj	÷ü+è – ÷èè	÷üè (ðóñê/.)
÷ü+" – ÷üjâ – ÷èjâ	÷ü+h – ÷èh	÷üâ (ââè.)
÷ü+~ – ÷üjâ – ÷èjâ	÷ü+" – ÷è"	

Займеннікі цвёрдай разнавіднасці скланяліся наступным чынам:

Адзіночны лік			Множны лік			Поўныя формы Н.скл. мн. ліку
òú	òî	òà	òè	òâ	òû	òè + è — òèè
òâî		òîh	òhõú			
òîó		òîè	òhiú			
òú, òâî		òó	òè	òâ	òû	òû + h — òûh (ââè.)
òhiü		òîþ	òhiè			
òîü		òîè	òhõú			òâ + " — òâ"

У Т., М.скл. м. і н. роду адз. л. пасля страты рэдукаванага ў губны **м** зацвярдзеў. Форма Т.скл. пад уплывам Т.скл. займеннікаў мяккай разнавіднасці (*моимь, своимь, имь*) атрымала ў канчатку галосны *и* (фанетычна пасля цвёрдага – *ы*): *тым*. Тое ж адбылося ва ўскосных склонах множнага ліку: *тых, тым, тымі*. Пад уплывам Т.скл. адз. л. змяніўся канчатак М.скл. адз. л.: (*о*) *томь* – (*аб*) *тым*. У множным ліку адбылася уніфікацыя (спрошчанне) форм Н. і В.скл. – запанавала былая форма жаночага роду множнага ліку, множны лік страціў катэгорыю роду.

Поўная форма адз. ліку Н. скл. утваралася наступным чынам:

Áâè.	òú+è – òûj – òîè (пад уплывам форм îîè, ñâîè, òâîè)	Ðóñê.	òú +++ òú – òúòú – òîò
	òâ+" – òâ"		òâ
	òî+~ – òî~		òî

Займеннік òúè (òâ", òî~) мог ужывацца з часціцай э, перад якой развіваўся прыстаўны *г*: *гэты, гэта(я), гэто(е), гэты(я)*. У рускай мове прыстаўны *г* не развіваўся: *этот, эта, это, эти* (былая форма

м.р. мн.л.)

4. Змены ў займенніку змешанай разнавіднасці **всь** (всья, всье)

Займеннік змешанай разнавіднасці **всь** меў наступную парадыгму скланення:

Множны лік			Адзіночны лік		
âũñè	âũñŷ	âũñh	âũñũ	âũñǎ	âũñ"
âũñhōú			âũñǎǎi		
âũñhìú			âũñǎiè		
âũñè	âũñŷ	âũñh	âũñũ, âũñǎǎi	âũñǎ	âũñǎp
âũñhìè			âũñhìü		
âũñhōú			âũñǎiü		

У форме мн. ліку ва ўсіх выпадках, калі раней ўжываліся канчаткі цвёрдай разнавіднасці, займеннік *всь* атрымаў канчаткі мяккай разнавіднасці: *усіх, усім, усімі, аб усіх*. У М.скл. адз.л. канчатак *-им* (аб *усім*) замест ранейшага *-емь* узнік па аналогіі з Т.скл., у якім перад гэтым адбылася змена спрадвечнага канчатака *-hìü* (âũñhìü) на *-im* пад уплывам формы Т.скл. займеннікаў мяккай разнавіднасці (моимь, усім).

Ва ўскосных склонах пасля страты рэдукаванага *ь*, які стаяў у слабай пазіцыі, адбылася змена **в** > **ў**: *усяго, усяму*. Гэты гук распаўсюдзіўся і на форму Н.скл., у якой фанетычным шляхам **ў** не развіваўся: âũñũ – âǎñ' – **увесь**:

Адзіночны лік			Множны лік		
âũñũ	âǎñ'	увесь	âũñè	â'ñè	
âũñ"	â'ñà	уся	âũñh	â'ñh	уце
âũñũ	â'ñǎ	уце – усё	âũñ"	â'ñ"	

Лекцыя 9. ПРЫМЕТНІК. ЛІЧЭБНІК

1. Кароткая і поўная форма прыметнікаў. Паходжанне поўных прыметнікаў

Прыметнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і выражае яе ў словазменных катэгорыях роду, ліку, склону. У праславянскай мове ранняга перыяду прыметніка як самастойнай часціны мовы не было. Існавала лексічна-граматычная група слоў – імёны; яны мелі аднолькавую склонавую парадыгму: íîâũ ñòîëü, âǎëëëü âîîü; íîââ ñòîëà, âǎëëëà âîîà; íîâó ñòîëó, âǎëëëó âîîó і г.д. Сярод імёнаў адрозніваліся словы, што абазначалі прадмет, і словы, што абазначалі

яго прымету: $\text{ĩôîëú} \text{ íîâú, } \text{íîââ} \text{ ôâòâ, } \text{íîâî} \text{ îëúíí.}$ З гэтай семантычнай прыкметай, а таксама з сінтаксічнай функцыяй дадзеных слоў і было звязана фарміравання новай часціны мовы – прыметніка. Спрадвечна ўсе прыметнікі былі кароткімі (іменнымі). З цягам часу выпрацоўваецца новая, поўная (займенная) форма прыметніка. Яе паходжанне напрамую звязана з індаеўрапейскай катэгорыяй пэўнасці–няпэўнасці. У праславянскай мове значэнне пэўнасці–няпэўнасці перадавалася з дапамогай указальнага займенніка ě (" , ~). Ён выконваў ролю своеасаблівага пэўнага артыкля (параўн. англ. the), ужываўся, як правіла, пасля прыметнікаў і указваў на “канкрэтнасць”, “вядомасць” дадзенага прадмета: $\text{íîâú} \text{ ĩôîëú}$ – любы (не важна, які канкрэтна) стол новы, $\text{ââëëëî} \text{ ~ ĩîââ}$ – гэта поле вялікае. Паступова ў славянскай мове выпрацаваўся новы спосаб выражэння пэўнасці–няпэўнасці, паколькі стары спосаб не заўсёды спрацоўваў: адсутнасць указальнага займенніка не абавязкова адлюстроўвала няпэўнасць: $\text{Íîâúâîðîâú, } \text{Ââëëëúâüíú}$ – ва ўжыванні займенніка не было патрэбы, бо такі горад, дзень адзіны ў сваім родзе. $\text{Ñúíü } \text{Âîëîâëèëëü, } \text{ßðîñëââëü}$ – ва ўжыванні займенніка не было патрэбы, бо падразумяваўся канкрэтны чалавек. **Теремъ кам#нъ** – ва ўжыванні займенніка не было патрэбы, бо выказнік сцвярджае пра тое, што ўжо вядома пра названы прадмет (дзеянік). Указальны займеннік ě (" , ~) далучаўся да адпаведнай родавай формы кароткага прыметніка, у выніку чаго ўтварылася поўная (займенная) форма: $\text{íîâúë} \text{ ĩôîëú, } \text{íîââ" } \text{ôâòâ, } \text{íîâî~} \text{ îëúíí.}$ Такім чынам, паводле структуры поўных формы – складаныя словы. За кароткімі прыметнікамі замацоўваецца функцыя прэдыката (выказніка), ён страчвае скланенне; за поўнымі формамі замацоўваецца функцыя азначэння.

Паколькі граматычны сродак выражэння пэўнасці страціўся, гэта значэнне пачало выражацца семантычна. Інтэнсіўнае ўжыванне поўных форм прыметнікаў назіраецца ў помніках пісьменнасці XIV–XVI стст. (Літоўская метрыка, Статуты ВКЛ і інш.).

У XIII ст. у форме м. роду адз. ліку страчваецца **j**: $\text{Âîðüñëû} \text{ ââðââú}$ (грамата 1264г.).

Пры аналізе скланення поўных прыметнікаў неабходна звярнуць увагу на наступныя асаблівасці:

Сцяжэнне канчаткаў:

$\text{ââëëëüë} \text{ âîíú}$	$\text{ââëëëú} \text{ jü}$	$\text{ââëëëû} \text{ j}$	-û	(-ë)	(-i)
$\text{ââëëëâ~âî} \text{ âîîâ}$	$\text{ââëëëâ} \text{ jââî}$	ââëëëâââî	-âââî	-ââî	-îâî
$\text{ââëëëó~ió} \text{ âîîó}$	$\text{ââëëëó} \text{ jâîó}$	ââëëëóâîó	-óóîó	-óîó	-îîó

Паходжанне формы Н. скл. мн.л.:

Аснова	М. род	Ж. род	Н. род	У беларускай
--------	--------	--------	--------	--------------

Цв.	íâûè	íâûh	íââ"	мове запанавала форма ж.р.
М.	ëhòüíèè	ëhòüíhh	ëhòüí'"	

Утварэнне канчаткаў Т. і М. склонаў:

Множны лік			Адзіночны лік	
Т.скл.	Добрымі – добрымі	Синіімі – синіімі	Синіімі – синіімі	Добрымі – добрымі
М.скл.	Āíāðûèðú – āíāðûðú	Ñèíèèðú – ñèíèðú	Ñèíāíû – ñèíāíû – синіімі (пад уплывам Т.скл.)	Āíāðhāíû – āíāðhāíû – добрымі (пад уплывам Т.скл.)

Сучаснай беларускай мове кароткія прыметнікі не характэрныя, іх налічваецца каля дзесятка (*рад, повен, чуцен, відзён, павінен, сілён: што вінен, тое аддаць павінен; повен падпечак белых авечак*).

Побач з кароткімі прыметнікамі ў беларускай мове сустракаюцца **ўсечаныя** формы (у адрозненне ад кароткіх прыметнікаў, яны маюць націск на тым жа складзе, што і поўныя). Сустракаюцца ўсечаныя формы прыметнікаў пераважна ў народнай мове ў ж. р. Н. і В.скл.:

Н.скл.: *зялёна́я* – *зялёнаа* – *зялёна* (травя); В.скл.: *зялёну́ю* – *зялёнуу* – *зялёну* (траву).

2. Гісторыя лічэбнікаў адзін, два (дзе), абодва (абедзве), тры, чатыры. Спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікамі два, тры, чатыры

Лічэбнік – часціна мовы, якая абазначае абстрактны лік, колькасць прадметаў, парадак прадметаў пры лічэнні. Ва ўсходнеславянскай мове лічэбніка як часціны мовы не было. Гэта не значыць, што не было ў ім патрэбы – трэба было лічыць грошы, даўгі, узрост, абазначаць меры і г.д. З гэтай мэтай выкарыстоўваліся словы з лікавым значэннем, якія па сваіх граматычных прыметах належалі да іншых іменных часцін мовы. Так, словы *два, тры, чатыры* змяняліся, як прыметнікі; ад *пяці* і *вышэй* – як назоўнікі IV тыпу скланення: *Проехалі тую сем міль. Привезлі першую п'яць пудоў збожжжа. З цягам часу гэтыя словы страчвалі здольнасць мець пры сабе азначэнне і змяняцца па ліках.*

Лічэбнік адзін змяняўся па родах, ліках і скланяўся, як займеннік *о́н*. Формы Н.скл. адз. і мн. ліку гэтага лічэбніка наступныя:

íāèíú	íāüíè	У руск. мове
íāüíā	íāüíû	У бел. мове
íāíí	íāüíā	

Трэба адзначыць, што форма мн. ліку Н. скл. *адны* з’яўляецца лічэбнікам у спалучэнні з множналікавымі назоўнікамі (*адны варты, граблі*) (параўн.: *На сход прыйшлі адны рабочыя* – часціца).

Асобнага каментарыю патрабуюць формы Т. і М.скл. У Т.скл. Замест спрадвечнага *іаіііі* зараз ужываецца форма *адным*, у якой назіраем уплыў займеннікаў цвёрдай разнавіднасці. У М.скл. назіраем уплыў формы Т.скл.: *об одномъ* – *аб адным*.

Лічэбнікі *два, тры, чатыры* ў старажытнай беларускай мове змяняліся па родах і скланяліся.

Лічэбнік **два** скланяўся наступным чынам:

Склон	М. род	Ж. і ніякі род
Н.-В.	а́ўа̀а	а́ўа̀х
Р.-М.	а́ўа̀іѣ	а́ўа̀о
Д.-Т.	а́ўа̀іа	а́ўа̀іа

Форма Р.-М. скл. ж.роду *а́ўа̀о* стала базай для ўтварэння іншых склонавых форм: *а́ўа̀о-о́у* (як *о́дд-о́у*), *а́ўа̀о-і́у* (як *о́дд-і́у*), *а́ўа̀іа*, *а́ўа̀іа* – *а́ўа̀іа* і г.д.

Старажытныя формы захаваліся ў словах *дваюрадны, двукроп’е, двукоссе*.

Форма Т.скл. лічэбнікаў *тры, чатыры* (*трѣ-ми, четырь-ми*) змянілася пад уплывам форм лічэбніка *два* (*а́ўа̀і-іа – а́ўа̀х-іа – а́а̀о-іа*) на *тры-ма, чатыр-ма*.

Пры спалучэнні з лічэбнікам *два* назоўнікі ўжываліся ў парным ліку, а з лічэбнікамі *тры, чатыры* – у множным ліку (Н. скл.: *два корабля – тры кораблі*):

А́ўа̀а ђоіѣа	Руск.м.	Мужчынскі род
	Триѣ, чѣтыре столи	
А́ўа̀х іѣуіа	Три, чѣтыри іѣуіа	Жаночы род
А́ўа̀х ђѣѣѣ	Три, чѣтыри ђѣѣѣ	Ніякі род
	Бел.м.	

Паколькі парны лік выцесніўся множным, у беларускай мове назоўнікі ў спалучэнні з лічэбнікам *два* ўжываюцца ў форме множнага ліку (як пры лічэбніках *тры, чатыры*).

У рускай мове, наадварот, былая форма парнага ліку не толькі захавалася, але і распаўсюдзілася на назоўнікі, якія спалучаліся з лічэбнікамі *тры, чатыры*: **три** новых **корабля**. Гэта форма ўспрымаецца як форма Р.скл. адз. л. Азначэнне ў такіх спалучэннях ужываецца ў мн. ліку і дапасуецца да назоўніка ў склоне (у бел. мове – Н.скл., у руск. мове – Р.скл. *тры сярэбраныя медалі – три серебряных медалей*, хача дапускаецца ў ж.родзе і форма Н.скл.: *три серебряные медалей*). Цікава, што ў беларускай мове з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* ўжываецца форма множнага ліку, але націск у формах ж.роду

часта захоўваецца ад былой формы парнага ліку – на канчатку: *дочки – дзве дачкі, сёстры – дзве сястры*.

Лічэбнік абодва ўтвараўся шляхам аб’яднання слоў **оба дьва, абедзве** – *îâh âûâh: тые два братеника оба седита на озере на Мяделе* (АЛМ, 1495).

3. Паходжанне лічэбнікаў адзінаццаць–дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць, пяцьдзесят–восемдзесят

Лічэбнікі адзінаццаць–дзевятнаццаць паводле паходжання складаныя словы: гэта былыя спалучэнні слоў *îâëíú, âûââ, òòú* і г.д. з формай М.скл. слова **десять** з прыназоўнікам **на**: *одинъ на десяте* (параўн.: кніга на стале), *дъва на десяте* (у руск. мове – *дѣвѣ на десяте*), *три на десяте* і г.д., што значыла ‘адзін (два, тры...) звыш дзесяці’. З цягам часу (XIII–XV стст.) адбывалася зрашчэнне двух слоў у адно, націск замацоўваўся на першым складзе, потым – на прыназоўніку *на*. Слова *десяте* націск страціла, у паслянаціскных складах галосныя падвяргаліся рэдукцыі і паступова страчваліся, зычныя *дс* сцягваліся ў *ц*: **десяте – дсят’ – ццат’**. Былое самастойнае слова ператварылася ў частку слова – суфікс.

Лічэбнік дваццаць – вынік зрашчэння кампанентаў словазлучэнняў *дúââ* десяти (Н. парн.), *трыццаць* – *три десяти* (Н. мн.). Асноўны націск прыпадаў на першы склад, у паслянаціскных складах адбывалася рэдукцыя галосных: **десяти – дсят’ – òòâò’** (цяпер гэта суфікс).

Лічэбнікі пяцьдзесят–восемдзесят утварыліся шляхам зрашчэння спалучэнняў тыпу *î#òû ââñ#òû.....* (форма Р.скл. мн. ліку лічэбніка *ââñ#òû*). Гэтыя словы складаныя, у іх змяняюцца абедзве часткі.

4. Гісторыя лічэбнікаў паўтара, паўтары. Паходжанне лічэбнікаў сорок, дзевяноста

Лічэбнік *паўтара* ўтвараўся шляхам зрашчэння ў адно слова назоўніка *поль* ‘палова’ і формы Р.скл. адз. ліку кароткага прыметніка м. роду *въторъ – вътора*. Лічэбнік *паўтары* – з былых форм *поль* і *въторы* (Р.скл. адз. лік ж.род). Пасля страты рэдукаваных адбыліся фанетычныя змены: *польвътора – полвтора – паўтара, польвъторы – полторы – паўтары*.

Лічэбнік сорок паводле паходжання – усходнеславянская лексема. Стараславянская форма *четыре десяти* захавалася ў захадне- і паўднёvasлавянскіх мовах (польскай, чэшскай, балгарскай). Назоўнік *сорокъ* абазначаў мех, у які ўваходзіла чатыры дзесяткі скурак вавёркі

ці собаля: .ê. **сороковъ** áhëêû, áâñüòü ðóáëâû да .г. **сороки** áhëêè (дзвінскія граматы). Агульнавядомая памяншальна-ласкальная форма гэтага назоўніка: **сорок-ьк-а* – *сорочька* (*сарочка*). З цягам часу адбыўся перанос назвы прадмета на тое, што ён змяшчае (на колькасць) (параўн. дацкае *ol* ‘80’ – шост, на які навешвалі восем дзесяткаў рыб і сушылі). У сучаснай беларускай мове захавалася дзве скланавыя формы гэтага назоўніка: *сорок* – *сарака*.

Паходжанне лічэбніка дзевяноста няяснае. У наш час выказваюцца дзве версіі: 1) былое *девяць дзесятъ* з рэдукцыяй галосных (ёсць у стараславянскай, чэшскай, балгарскай, сербска-харвацкай, польскай мовах); 2) былое *девятъ до ста* з дысіміляцыяй *д* у *ц* пад уплывам *девятъ на дзесяте* – *дзевятнаццаць*. Лічэбнік *дзевяноста* ў сучаснай беларускай мове не мае скланавых форм.

5. Паходжанне лічэбнікаў дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот–дзевяцьсот

Лічэбнік сто – былы назоўнік ніякага роду II старажытнага тыпу скланення. У сучаснай мове ў парадыме гэтага лічэбніка захаваліся дзве формы: *сто* і *ста*.

Лічэбнік дзвесце – заканамерная форма ад старажытнага спалучэння áúâh ñúðh (Н.скл. парн. ліку). У рускай мове -h > è'©©©©âúâhñúðè.

Лічэбнік трыста ўтварыўся са спалучэння *три съта* (Н.скл. мн. ліку лічэбніка *съто*), чатырыста – з *четыри съта* (у рускай мове *четыреста* – не заканамерна, паколькі лічэбнік *сто* – былы назоўнік ніякага роду).

Ва ўскосных склонах гэтых лічэбнікаў захоўваецца старажытная форма лічэбніка *съто*: ñúðà, ñúðú, ñúðúú і г.д.: *трохсот, чатыромстам, двумастамі* і г.д.

Лічэбнікі ад пяцісот да дзевяцісот утвораны ад спалучэнняў тыпу *ï#дой сътъ, шáйдой сътъ* і г.д. (форма Р.скл. мн. ліку лічэбніка *съто*).

Лекцыя 10. ДЗЕЯСЛОЎ

1. Чатыры старажытныя дзеяслоўныя формы. Інфінітыў. Супін

Дзеяслоў – самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне ці стан як працэс. Сярод граматычных катэгорый дзеяслова можна назваць катэгорыі роду, ліку, асобы; толькі дзеяслоўнымі катэгорыямі

з'яўляюцца катэгорыі часу, трывання, ладу, спражэння.

Катэгорыя ладу абазначаюць адносіны дзеяння да рэчаіснасці. Дзеянне можа быць рэальнае і працякаць ў цяперашнім, будучым, прошлым часе ці нерэальнае, магчымае ці пажаданае. Рэальнае дзеянне выражаецца абвесным, нерэальнае – умоўным ці загадным ладамі. Катэгорыя часу выражае адносіны дзеяння на момант гутаркі (калі дзеянне супадае з момантам гутаркі – цяперашні час, адбылося раней – прошлы час, адбудзецца пасля моманту гутаркі – будучы час). Катэгорыя трывання абазначае адносіны дзеяння да яго мяжы, завершаннасці. Выдзяляецца закончанае і незакончанае трыванне. Ва ўсходнеславянскай мове трывання як граматычнай катэгорыі не было, у гэты перыяд яна толькі пачынае складвацца. Катэгорыя спражэння была прадстаўлена двума тыпамі: тэматычнае і нетэматычнае спражэнне.

Дзеяслоўныя формы ў старажытнай беларускай мове.

У старажытнай беларускай мове ўсе дзеяслоўныя формы аб'ядноўваліся ў чатыры групы: 1) інфінітыў, 2) супін, 3) спрагальныя формы (змяняліся па ладах, часах, асобах, ліках, родах), 4) іменная форма – дзеепрыметнік. У сучаснай мове дзеяслоўных форм таксама чатыры: 1) інфінітыў, 2) спрагальныя формы, 3) дзеепрыметнік, 4) дзеепрыслоўе.

Інфінітыў – пачатковая, нязменная форма дзеяслова, па паходжанні з'яўляецца іменнай формай – гэта былы назоўнік IV старажытнага тыпу скланення Д.скл. адз. л., параўн.: *высокая знаць* – *знать пана на халявах*, *руская печ* – *печь блины*. Паказчык інфінітыва – суфікс **-ти** (былы канчатак Д.скл.): *есці*, *класці*, *весці* – *косці*, *госці*, *радасці*, *малодасці*. У праславянскую пару ён пасля асноў на заднеязычны змяняўся на **-чи**: *īāēdē – **печи**, *āhādē – āh÷ē (сучасныя *пекчы*, *бегчы* маюць устаўныя *г*, *к* па аналогіі з формамі абвеснага ладу). У пісьмовую пару ў суфіксе **-ти** адбылася страта канцавога **-и** ў становішчы пасля галоснага, узнік яшчэ адзін варыянт суфікса **-ть**: **говорить, читать, виробить**, ðīçóihðŷ, īī÷àðŷ.

Супін (інакш дасягальны лад) ужываўся пры дзеясловах руху для абазначэння мэты дзеяння: *īāā събѣратъ воиско*, *hçāēdē звери гонитъ*, *иду на вы воеватъ*. Як і інфінітыў, супін быў нязменнай формай дзеяслова. Паводле паходжання гэта былы назоўнік III старажытнага тыпу скланення В.скл. адз. л. Паказчыкам супіна быў суфікс (былы канчатак) **-ті**. З цягам часу супін, блізкі да інфінітыва па паходжанні (іменная форма), па граматычных прыкметах (нязменны), па ўтварэнні (суфіксы *ти*, *ть*), быў поўнасьцю выцеснены ім. Першы выпадак замены супіна інфінітивам знаходзім у Смаленскай грамаце 1226г.: *hхали твердити* (трэба: *твердитъ*) *мир*.

З XVI ст., як сведчаць помнікі пісьменнасці, супін поўнасьцю

выйшаў з ужытку.

2. Часы і лады дзеяслова. Тэматычнае спражэнне, змены ў ім. Зваротныя дзеясловы і іх паходжанне

Сучасныя лады дзеяслова – абвесны, умоўны, загадны – спадчыненыя з праславянскай мовы. Абвесны лад дзеяслова непасрэдна звязаны з катэгорыяй **часу** – цяперашні, прошлы, будучы. Прошлых часоў у праславянскай мове было чатыры. Будучы час ў старажытнай мове выражаўся толькі складанымі формамі: будучы складаны I, будучы складаны II. Будучы прасты сфарміраваны на базе цяперашняга часу з развіццём катэгорыі трывання.

У вузкім значэнні спражэнне – гэта змена дзеяслова па асобах і ліках. У старажытнай мове адрозніваліся два тыпы **спражэння** – тэматычнае і нетэматычнае (*тэма* – слова лацінскага паходжання, мнагазначнае, адно са значэнняў – ‘аснова’). **Нетэматычнае** спражэнне ўтваралі дзеясловы, у якіх асабовы канчатак далучаўся да асновы без дапамогі тэматычных галосных. Такіх дзеясловаў у праславянскай мове было пяць: **быти**, hñdè, ādè, âhāhòè, èiādè. Спражэнне дзеяслова *быти* | ~ñ-iü – ~ñ-è – ~ñ-òü – ~ñ-iü (**-мо, -мы**) – ~ñ-òā – ñ-òdù. (Іншыя нетэматычныя дзеясловы мелі тыя ж самыя канчаткі.) З цягам часу амаль усе формы дзеяслова **быти** (акрамя форм 3-й асобы, якія ўжываюцца рэдка) страціліся; дзеясловы âhāhòè і èiādè пачалі змяняцца на ўзор тэматычных дзеясловаў з тэмай *e*; толькі дзеясловы hñdè, ādè захавалі старажытныя канчаткі (у 3-й ас. мн. ліку на месцы hāyòü, āāyòü маем **ядуць, дадуць** – па аналогіі з формамі тэматычнага спражэння (*тэма e*)). З фарміраваннем катэгорыі трывання к XVI стагоддзю форма *да-мь* стала асноваю для дзеяслова закончанага трывання (будучы прасты час). У цяперашнім часе (незакончанае трыванне) ужываецца форма *даю* [дају] (інфінітыў – *даваць*).

Тэматычнае спражэнне ўтваралі дзеясловы, у якіх асабовы канчатак далучаўся да асновы з дапамогай тэматычнага галоснага *e* або *и* (*тэма «е»* і *тэма «и»*). **Нести**: *несу* – *несе-ши* – *несе-ть* – *несе-мь* (**-мо, -мы**) – *несе-те* – *нес-уть*; **говорити**: *говор-ю* – *говори-ши* – *говори-ть* – *говори-мь* (**-мо, -мы**) – *говор-ите* – *говор-ять*. Дзеясловы з тэмай *e* ляглі ў аснову сучаснага I спражэння, а дзеясловы з тэмай *и* – сучаснага II спражэння.

Асноўныя змены ў асабовых формах дзеясловаў тэматычнага спражэння:

– Ва ўсходнеславянскай мове існавалі дзве формы 3-й ас. адз. ліку: з канчаткам *-ть* і без яго. У дзеясловах з тэмай *e* ў 3 ас. адз.л. гэты канчатак страціўся.

– Ва ўсіх формах тэматычны галосны (е, и) далучыўся да канчатка – адбылося *перараскладанне*.

– У 2 ас. мн. ліку пры націску на канчатку адбылася *акцепталагічная змена*: націск перамясціўся на апошні склад канчатка (*несяце*), аднак у гродзенскіх гаворках захоўваецца старажытны націск на тэматычным галосным: *несете*.

– У 1 ас. мн. ліку ў абвесным ладзе адбыўся пераход $e > o$: *бяром, нясём*. Формы *бярэм, нясем* – загадны лад, тут у суфіксе быў h, які не змяняўся ў [o]. У дыялектнай мове сустракаецца старажытная форма на -мо: *идемо*.

– У 3-й ас. адз. і мн. ліку зычны $t > ц'$. У рускай мове t у гэтай форме цвёрды. Тлумачаць гэта пераход артыкуляцыйнай тэорыяй: артыкуляцыйны стан характарызуецца пераходам ад напружання да спакою. Мяккія зычныя вымаўляюцца больш напружана, чым цвёрдыя. Таму ў рускай мове $ть > ту'$. Акадэмік А.А. Шахматаў прапанаваў іншае тлумачэнне: ва ўсходнеславянскай мове існавалі канчаткі -ть і -тъ, але пасля страты рэдукаваных t зацвярдзеў (але існуюць словы *чуть, опять*). Іншая думка: на гэту форму аказаў уплыў указальны займеннік *оу*, які канкрэтызаваў значэнне дзеяслова (але існуе форма *есть*). Такім чынам, узнікненне цвёрдага t у 3-й ас. у рускай мове цяжкавытлумачальнае.

Дзеясловы II спр. у 3 ас. адз. л. у дыялектнай мове могуць ужывацца без *ть*, а дзеясловы I спражэння – з *ть*: наш настаўнік *кура*; ён *гавора*; *косе*; *носе*, *ідзець*, *бярэць*, *кажаць*, *вядзець*; носьбіты мовы гэтай тэрыторыі ўспрымаюць дзеясловы з тэмай *и* як дзеясловы з тэмай *е* і наадварот.

Зваротныя дзеясловы абазначаюць, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам суб'ект дзеяння: (я) мыюся. У праславянскай і ўсходнеславянскай мовах зваротных дзеясловаў не было, а іх значэнне перадавалася з дапамогай зваротнага займенніка В.скл., прычым з дзвюх форм: *себе*, *с#* – найчасцей ужывалася энклітычная. Яна магла размяшчацца як у прэпазіцыі, так і ў постпазіцыі адносна дзеяслова-выказніка: *А " возвращю с# похожую еще; что с# dhete по веремнемь; чимъ ся могутъ поживити; а што ся дотычетъ данины наше подареное; а пак ли бы ся род звель, а они бы ся сами в голод перекормили*.

У постпазіцыі займеннік звычайна не аддзяляўся ад дзеяслова. Паступова з XVI ст. пераважае злітнае напісанне *ся* з дзеясловамі: *а згодитися не могли за спором ; а одинъ бы с тых позвался до права*. Такое напісанне з цягам часу замацоўваецца (у “Лісце да Абуховіча” (1655 г.) ужываюцца толькі злітныя формы). Напачатку займеннік выконваў функцыю прамога дапаўнення і ўжываўся толькі пры пераходных дзеясловах. З цягам часу зваротнасць набывалі і

непераходныя дзеясловы: *высплюся, наемся, нагаваруся*. Сучасныя зваротныя дзеясловы – непераходныя. Сярод іх ёсць і такія, якія без *-ся* не ўжываюцца (*смяюся*). Такім чынам, былы займеннік *ся* ператварыўся ў часціцу-постфікс і мае формы *-ся, -ца, -цца*.

3. Сістэма прошлых часоў дзеяслова. Аорыст. Імперфект

Дзеясловы прошлага часу ў сучаснай мове абазначаюць дзеянне, якое адбылося да моманту гутаркі. У старажытнай мове абстрактнага паняцця “прошлы час” не існавала, гэта паняцце фарміравалася на працягу дагістарычнага перыяду і атрымала сваё завяршэнне ў мове ўсходніх славян. Для абазначэння прошлага часу ўжываліся чатыры граматычныя формы, кожная з якіх мела пэўнае значэнне, перадавала якую-небудзь асаблівасць названага дзеяння: дзве простыя – аорыст, імперфект, дзве складаныя – перфект, плюсквамперфект. У працэсе пазнання чалавекам аб’ектыўнай рэчаіснасці, развіцця абстрактнага мыслення, здольнасці да абагульнення старажытныя формы прошлага часу змяніліся.

Аорыст і імперфект былі жывымі формамі ў мове ўсходніх славян ранняга перыяду, але паступова выцесніліся іншымі формамі. **Аорыст** (грэч. ‘неабазначаны’) – просты прошлы час дзеяслова, які абазначае мінулае кароткае, непрацяглае, адзінкавае дзеянне, якое характарызаваўся закончанасцю і непаўтаральнасцю ў часе (параўн. сучасныя дзеясловы прошлага часу закончанага трывання: *і прісла* (прыслаў) *к нѣму корол посла з братом своим* (Віл. сп.); *и побииша* (пабілі) *кнзя швитригайла; никоего зла ему не сотворихомъ* (зрабілі) (Супр. сп.).

Аорыст ва ўсходнеславянскай мове мог быць тэматычным і нетэматычным, простым (больш старажытная форма) і сігматычным (новая форма).

Быти		Нести	
Бы-хъ	Бы-х-омъ	Нес-о-хъ	Нес-о-х-о-мъ
Бы	Бы-сте	Нес-е	Нес-о-сте
Бы	Бы-ша	Нес-е	Нес-о-ша

З цягам часу аорыст выцесніўся перфектам (з XIII ст.), але ў помніках пісьменнасці XIII, XIV сустракаецца (па традыцыі). У сучаснай беларускай мове захаваліся рэшткі аорыста дзеяслова *быти* – форма 2, 3 ас. адз. л. (*бы*) у дзесловах умоўнага ладу, а таксама ў складзе злучнікаў – *каб, абь*. У рускай мове – выклічнік *чу (!)* – (ад *чути*), часціца *да* (ад *дати*), у выразе *возьми и упади*.

Імперфект (лац. ‘незакончаны, незавершаны, няздзейснены’) – просты прошлы час дзеяслова, які абазначаў мінулае працяглае, не абмежаванае ў часе дзеянне, што характарызаваўся непаўтаральнасцю

і незакончана сцю (сучасныя дзеясловы прошага часу незакончанага трывання). *Бяху люди мудры и смаслени нарицахуся поляне; а древяне живяху звѣриньскимъ образомъ, убиваху другъ друга, ہдоху вься нечисто* (былі, называліся, жылі, забівалі, елі).

Імперфект к XIII ст. поўна сцю выцесніўся перфектам і не пакінуў слядоў у сучаснай беларускай мове. На перыяд фарміравання мовы беларускай гэта была мёртвая з’ява.

Спражэнне дзеясловаў у імперфекце:

Быти		Нести	
Бя-хъ	Бя-х-о-мъ	Нес-я-хъ	Неся-х-о-мъ
Бя-ше	Бя-сте	Нес-я-ше	Нес-я-сте
Бя-ше(ть)	Бя-ху(ть)	Нес-я-ше(ть)	Нес-я-ху(ть)

4. Перфект. Плюсquamперфект

Перфект (лац. ‘завершаны, скончаны, здзейснены’) – складаная форма прошага часу, што абазначала мінулае дзеянне, вынікі якога былі ў наяўнасці ў момант гутаркі. (Параўн.: *сябры сустрэліся* (значэнне старажытнага аорыста) *яшчэ да вайны* – “Як добра, што мы з вамі сустрэліся (значэнне старажытнага перфекта)!” – сказаў Міхась, гледзячы на Васіля Пятровіча). Старажытны перфект меў два часавыя планы: план прошага часу (дзеянне адбылося да моманту гутаркі) і план цяперашняга часу (вынікі дзеяння наяўныя ў момант гутаркі). Гэта адлюстроўвалася і ў структуры перфекта: у яго склад уваходзіў дзеяслоў *быти* і нескланяльны дзеепрыметнік незалежнага стану прошага часу з суфіксам -л-. Дзеяслоў *быти* змяняўся па асобах і ліках у цяперашнім часе, дзеепрыметнік прошага часу змяняўся па родах і ліках:

~смь сказалъ (а, о)	~смь (мо, мы) сказали (ы, а)
~си сказалъ (а, о)	~сте сказали (ы, а)
~сть сказалъ (а, о)	суть сказали (ы, а)

У адрозненне ад аорыста і імперфекта, развіццё катэгорыі трывання ніяк не паўплывала на лёс перфекта: ён мог утварацца і ад асноў закончанага трывання, і ад асноў незакончанага трывання. Такія шырокія магчымасці перфекта спрыялі таму, што перфект (у змененым выглядзе) захаваўся ў беларускай мове, больш таго – выцесніў сабой аорыст (мінулае закончанае дзеянне) і імперфект (мінулае незакончанае дзеянне). Справа ў тым, што марфалогія ўсходнеславянскіх моў ішла па шляху змяншэння форм слоў за кошт пашырэння іх значэння: форма прошага часу зменшылася, пашырылася значэнне перфекта – ён стаў здольны абазначаць не толькі мінулае закончанае дзеянне, вынікі якога наяўныя ў момант

гутаркі, але і мінулае закончанае дзеянне (значэнне аорыста), і мінулае незакончанае дзеянне (значэнне імперфекта).

Старажытны перфект змяняўся па асобах, ліках, родах, прычым паказчыкам асобы былі асабовыя формы дзеяслова *быти*, а паказчыкам роду – формы дзеепрыметніка: *только есми сына вморил, а чого есми хотѣла, того не вчынила; еси вывчил трищана* (Трыст.). Дапаможны дзеяслоў, такім чынам, замяняў сабой асабовы займеннік, які ў гэтым выпадку быў непатрэбны. З цягам часу па меры пашырэння функцый асабовых займеннікаў перфект перажываў структурныя змены. Найперш гэта страта дапаможнага дзеяслова, асобныя выпадкі якой назіраюцца яшчэ ў помніках стараславянскага пісьменства XI ст. Страта дапаможнага дзеяслова (граматычнага паказчыка асобы) асабліва актыўна адбывалася пасля разбурэння нетэматычнага спражэння: *а язъ даль рукою своею; уздумаль князь смольнескыи; а въ землю мѣстиславльскую воиноу свою поустил*. Такім чынам, са стратай дапаможнага дзеяслова перфект страціў катэгорыю асобы. Другі ж кампанент перфекта (нескланяльны дзеепрыметнік на -л-, які змяняўся па родах і ліках) пачаў успрымацца як дзеяслоў, пераняўшы дзеяслоўныя граматычныя ўласцівасці. Таму сучасныя дзеясловы прашлага часу не змяняюцца па асобах, затое змяняюцца па родах. У множным ліку дзеепрыметнік перажыў тыя ж змены, што і прыметнік: спрасцілася, уніфікавалася сістэма родавых форм множнага ліку, з трох родавых форм (*писали (м.р.)*, *писалы (ж.р.)*, *писала (н.р.)*) запанавала адна – форма мужч. роду. Таму сучасныя дзеясловы прашлага часу ў множным ліку па родах не змяняюцца.

Такім чынам, сучасныя формы прашлага часу тыпу *ішоў, спаў, гаварыў, ехаў* – гэта былыя формы дзеепрыметніка, што ўваходзілі ў склад перфекта.

Плюсквамперфект (лац. ‘больш чым здзейснены, больш чым завершаны’) – складаная форма прашлага часу, якая абазначала даўномінулае дзеянне або дзеянне, якое адбылося раней за другое мінулае дзеянне: *Сцѣпка ўжо быў памкнуўся, каб узяцца за пісанне пісьма да Аленкі, ды раптам спыніўся: прыйшоў Сымон Галыза (Колас). Спачатку ён на мяне аж вызверыўся ... і нават быў кінуўся з кулакамі на мяне (Лынькоў).*

Агульнаславянская форма плюсквамперфекта ўтваралася з двух кампанентаў: аорыст з імперфектнай асновай ці імперфект дзеяслова *быти* + дзеепрыметнік на -л-:

Аѣѡу несль (а,о)	Аѣхѡмъ несли (ы,а)	Бѣхъ несль (а,о)	Бѣхѡмъ несли (ы,а)
Аѣ несль (а,о)	Аѣѣѡде несли (ы,а)	Бѣше несль (а,о)	Бѣсте несли (ы,а)

Ан несль (а,о)	Анѡа несли (ы,а)	Бяше (ть) несль (а,о)	Бяху (ть) несли (ы,а)
----------------	------------------	-----------------------	-----------------------

Паколькі ў XII–XIII стст. страчваліся аорыст і імперфект і замест іх шырока ўжываўся перфект, то ва ўсходнеславянскай мове выпрацавалася новая, трохкампанентная форма плюсквамперфекта, якая складалася з перфекта дзеяслова **быти** і дзеепрыметніка на **-л-**:

~смь былъ (а,о) несль (а,о)	~смь были (ы,а) несли (ы,а)
~сти былъ (а,о) несль (а,о)	~сте были (ы,а) несли (ы,а)
~сть былъ (а,о) несль (а,о)	суть были (ы,а) несли (ы,а)

У формах плюсквамперфекта адбыліся тыя ж змены, што і ў перфекце: страціўся дапаможны дзеяслоў (паказчык асобы), у дзеепрыметніку уніфікаваліся формы множнага ліку, запанавала форма м. роду. Былы плюсквамперфект у змененай форме дайшоў да нас у выглядзе складанай формы простага часу і шырока ўжываецца ў літаратурнай мове. У рускай мове першы кампанент застыў у форме н. роду адз.л. – **было** – і зараз з’яўляецца часціцай. Ужыванне гэтай формы ў беларускай мове – памылка.

5. Формы будучага часу дзеяслова. Будучы складаны I і будучы складаны II час

Дзеясловы будучага часу абазначаюць дзеянне, якое адбудзецца (будзе адбывацца) пасля моманту гутаркі. У агульнаславянскі перыяд былі дзве формы будучага часу, абедзве складаныя – будучы складаны I і будучы складаны II. У агульнаўсходнеславянскі перыяд (каля X–XII стст.) развіваецца **будучы просты** час – на аснове цяперашняга часу, формамі якога ў старажытнасці перадавалася значэнне і будучага, і цяперашняга дзеяння: *а Днѣпрѣ втечеть* (упадае) *у Понтьское море; а Двина ис того же лѣса потечеть* (выцякае). Выдзяленне будучага простага часу адбылося ў сувязі з развіццём катэгорыі трывання: за дзеясловамі закончанага трывання замацавалася значэнне будучага дзеяння, а за дзеясловамі незакончанага трывання – значэнне дзеяння, якое супадае з момантам гутаркі. Формы цяперашняга і будучага простага часу пачалі адрознівацца не толькі лексічна, але і граматычна – прыстаўкамі і суфіксамі: *читаю – прачытаю, кажу – скажу, іду – зайду, атрымаем – атрымліваем*.

Паколькі дзеясловы будучага простага часу фарміраваліся на аснове цяперашняга, то яны не маюць уласных асабовых канчаткаў: канчаткі ў іх тыя ж, што і ў дзеясловах цяперашняга часу.

Будучы складаны I (будучы незакончаны) абазначаў незакончанае дзеянне, якое будзе адбывацца пасля моманту гутаркі.

Утвараўся ў старажытнай беларускай мове будучы складаны І пры дапамозе слоў **стану, хочу, почьну (начьну), иму (маю)** і **інфінітыва**: *стану гаворити, хочю видѣти, почьну ходити*. Дадзеныя формы нельга адназначна назваць будучым часам, паколькі першы кампанент (*почьну, хочю, иму*) меў выразнае значэнне пачынальнасці, пажадальнасці, абавязковасці: *мы хочомъ богу жаловати ся, и темъ, кто правду любитъ, а кривду ненавидить*. Па сутнасці, такія формы з’яўляюцца састаўнымі выказнікамі. Як сведчаць помнікі пісьменнасці XIV–XVI стст., у будучым складаным І на ўсходнеславянскай тэрыторыі замацоўваюцца дзеясловы: *иму (маю)* ‘бярэ, трымае’, які выражае гатоўнасць дзеяча да дзеяння, і *буду*, які змяшчае толькі абстрактнае ўказанне на наяўнасць, існавання дзеяча (як лічаць вучоныя, гэта форма перайшла ў будучы складаны І з будучага складанага II). Заклучаючы ў сабе і агульнае граматычнае значэнне будучага часу, гэта апошняя форма і замацавалася ў мове на месцы ўсіх ранейшых дзеясловаў: *который будетъ держати Литовское княжение; кто будетъ после него держати великое княжение; кто будетъ Московское княжение великое держати* (дагаворы паміж рускімі князямі і вялікім літоўскім князем Казімірам 1442, 1459 гг.) (у рускай мове гэта адбылося каля XVII ст.). Такая форма будучага складанага часу характэрна зараз для беларускай, рускай, украінскай літаратурных моў.

На паўночна-заходняй тэрыторыі Беларусі (Міншчына, Магілёўшчына, Слуцшына, Бабруйшчына, Глушчына) пашыраны формы са старажытным дзеясловам *иму (маю)*. Ва ўсходнеславянскай мове ён займаў свабодную пазіцыю адносна інфінітыва: *а сесь мои запис маю здержати; а князь можаискии королю поцеловати маеть крест*. У постпазіцыі адбывалася зрашчэнне, сцяжэнне дзвюх форм у адну: *гуляти + иму – гулятииму – гуляциму – гуляцьму*; аналагічна *гуляцьмеш, гуляцьмеце* і г.д.

Будучы складаны II (будучы закончаны) абазначаў будучае дзеянне, якое адбылося (закончылася) да другога будучага дзеяння. Будучы складаны II утвараўся з дапамогай дзеяслова **буду**, які змяняўся ў цяперашнім часе, і **нескланяльнага дзеепрым. незал. ст. прошл. часу на -л-: буду писалъ (а,о), будеши писалъ(а,о), буде(ть) писалъ(а,о)** і г.д.:

Будетъ ли потерялъ своего иночима что, а умретъ, то възворотеть брату (калі хто згубіў што-небудзь і памёр, то заплаціць брату). Аже не познаетъ свое, что будетъ погубиль, то не рци и (калі не пазнае таго, што згубіў, то не кажы яму). Оже ли убьютъ, а люди будутъ видѣли связанъ, то платити въ немъ (калі каго-небудзь заб’юць, а людзі раней бачылі яго звязаным, то плаціць).

У канцы XVI ст. гэта форма будучага часу занепадае і з часам

выцясненяца формамі будучага простага. Як бачна з прыкладаў, значэнне будучага складанага II перадаецца зараз даданымі часткамі часу і ўмовы.

6. Умоўны лад, яго гісторыя. Загадны лад

Дзеясловы **ўмоўнага ладу** ў славянскіх мовах існавалі яшчэ ў праславянскую пару. Гэта катэгорыя ў старажытнасці абазначала мары, пажаданні людзей. Яны абазначалі дзеянне не рэальнае, а толькі пажаданае ці магчымае пры пэўных умовах. Паколькі дзеянне рэальна не адбываецца, не адбывалася і не будзе адбываецца, то ўмоўны лад не мае катэгорыі часу. Гістарычна дзеясловы ўмоўнага ладу – складаныя формы. Яны ўтвараліся пры дапамозе дзеяслова *аѣдѣ*, які змяняўся ў аорысте, і **нескланяльнага дзеепрыметніка незал. стану пр.ч. на -л-**. Старажытныя дзеясловы ўмоўнага ладу змяняліся па асобах, ліках, родах:

Быхъ писалъ (а, о)	Быхомъ писали (ы, а)
Бы писалъ (а, о)	Бысте писали (ы, а)
Бы писалъ (а, о)	Быша писали (ы, а)

Дзеяслоў *быти* мог ужывацца як перад, так і пасля дзеепрыметніка: *а естли быхъ не сталь (передъ королемъ) и я заплачу тысячу копъ вины; а я быхъ ся былъ тыхъ земль твоей милости поступил*. К XVI стагоддзю назіраецца хаатычнае выкарыстанне дзеяслова-звязкі ў аорысце. Гэта звязана са стратай самога аорыста як дзеяслова формы: *аще бы* (трэба: *быша*) *слепи были; аще бы мя бысте вѣдали*. Дзеяслоў *быти* ў аорысце страчваў рэальнае лексічнае значэнне; у помніках найчасцей пачала ўжывацца форма 2, 3 ас. адз. ліку **бы**, якая ўжо не ўказвала на асобу, ператварыўшыся ў формаўтваральную часціцу. Такім чынам, дзеясловы ўмоўнага ладу страцілі катэгорыю асобы. Са стратай асабовых форм аорыста паказчыкам асобы (як і ў прошлым часе) становяцца асабовыя і асабова-ўказальныя займеннікі. Дзеепрыметнік на -л- перажыў тыя ж змены, што і ў складзе перфекта, з якога развіўся сучасны прошлы час дзеяслова. Таму знешне формы ўмоўнага ладу і прошлага часу падобныя: маюць суфікс *л*, змяняюцца па родах і ліках.

Дзеясловы загаднага ладу абазначаюць пабуджэнне да дзеяння, таму не маюць катэгорыі часу – дзеянне не працякае рэальна і не суадносіцца з момантам гутаркі. Загадны лад не мае таксама формы 1 ас. адз. л., бо 1-я асоба – гэта ўтваральнік дзеяння, а не той, каму адрасавана пабуджэнне да дзеяння. Значэнне звароту да самога сябе перадаецца іншымі спосабамі (апісальна): “Дай, думаю, пачытаю”, “Ісці!” – сказаў я сам сабе.

Класічная форма загаднага ладу – форма 2 асобы; у адзіночным

ліку яна ўтвараецца ад асновы цяперашняга часу пры дапамозе канчатка **-и**: *неси, пиши, сѣи, бѣзи* (II-ая палаталізацыя); сучасныя формы *бяжы, сячы* ўзніклі па аналогіі з формамі абвеснага ладу (*сѣчешы, бѣжешы*). У множным ліку формы загаднага ладу ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пры дапамозе канчатка **-h** (калі дзеяслоў I спражэння мае аснову на цвёрды зычны ў 1 ас. адз. л. і 3 ас. мн.л.: *идѣте, нечѣте*) – ці пры дапамозе канчатка **-и** (калі дзеяслоў I спражэння мае аснову на мяккі зычны ў 1 ас. адз. л. і 3 ас. мн. л.: *пишите* – або калі дзеяслоў II спр.: *хвалите, бѣжите*). Таксама ўтваралася і форма 1 ас. мн. ліку: *идѣмъ(о,ы), нечѣмъ(о,ы), хвалимъ(о,ы), бѣжимъ(о,ы)*. Формы на **-мо** захоўваюцца ў сучасных формах тыпу: *кінѣма, станѣма, рэжѣма, сядзѣма*.

З XIII ст. у беларускіх гаворках пачынаецца зблытванне форм на **-h** і **-и**, асабліва паўднёвых – *пишѣте, кажѣте, гаворѣте*. У паўднёва-ўсходніх гаворках (і ў рускай мове) пашырыліся формы на **-и**, якія сталі літаратурнай нормай: *нясіце, ідзіце, вадзіце*.

Як ужо было сказана, у 1 ас. мн. л. загаднага ладу ў канчатку ўжываўся **h**, які, як вядома, у **o** не пераходзіў: **ідзем, нясем, кладзем, вязем, вядзем** (нагадаем, што ў абвесным ладзе ў гэтай форме быў тэматычны галосны **e**, які мог змяняцца ў **o**: *ідзѣм, нясѣм, бяром, вядзѣм, вязѣм*).

У размоўным стылі ў сучасны перыяд сустракаюцца формы 1 ас. мн. ліку тыпу *хадземце*. Яны ўтвораны шляхам дарашчэння канчатка 2 ас. мн. л. **-те** (*бярыце, кладзіце*).

Пачынаючы з XVI ст. у форме 2 ас. адз. ліку назіраецца страта канчатка **-и** ў ненаціскным становішчы, калі ён стаяў пасля адзіночнага зычнага: *кыни* – *кінь*, *стани* – *стань*, *читаи* – *чытай*, *знаи* – *знай*, *гляни* – *глянь*. Гэта адбылося і ў форме 2 ас. мн. ліку: *чытайце, станьце, кіньце, знайце*. Не страчваўся канцавы **-и**: а) пад націскам: *бяры, кажы, пішы, вязі, вядзі*, б) калі **-и** знаходзіўся ў дзеясловах з прыстаўкай **вы-** ў тых дзеясловах, дзе без прыстаўкі націск прыпадаў на **-и**: *вынесі, выбежы, вывезі, выведзі* (параўн.: *выкінь, выраж*), в) калі **-и** знаходзіўся пасля групы зычных: *грукні, свісні, стукні, трэсні*.

У праславянскай і ўсходнеславянскай асобнай формы загаднага ладу для 3 ас. адз. і мн. ліку не было. У стараславянскай мове назіраецца выкарыстанне формы 2 ас. адзіночнага ліку ці часціцы **да** (былая форма аорыста дзеяслова **дати**), якая далучалася да формы 3 ас. адз. ліку абв.л.: *да пишитъ, да смотрѣи*. Ва ўсходнеславянскай мове форма 3 ас. адзіночнага ліку супадала з формай 2 ас. адзіночнага ліку, а ў множным ліку значэнне загаднага ладу перадавалася апісальна: выкарыстоўвалася форма загаднага ладу 2 ас. адз. ліку

дзеяслова ба"òè “звяртаць увагу” – *хаи, (не) хаи*, якая страціла дзеяслоўныя катэгорыі і ператварылася ў формаўтваральную часціцу, ў спалучэнні з формай 3 ас. мн. ліку абв. ладу: *нехаи збіраюць*. Паступова гэты апісальны спосаб распаўсюдзіўся і на форму 3 ас. адз. ліку: *нехай онь люди зь зарубежсья зоветь; нехай они намь по тому служатъ, какъ изъ свое отчизны, доспѣхомъ*. У рускай мове выкарыстоўваецца часціца дзеяслоўнага паходжання *пусть (пускай)*.

Нетэматычныя дзеясловы ўтваралі наступныя формы загаднага ладу:

—	Будѣмъ, дадимъ, ѣдимъ (Будзем! Дадзім! Ядзім!)
Буди, дажь, ѣжь (Будзь, дай, еж)	Будѣте, дадите, ѣдите (Будзьце, дайце, ежце)
Буди, дажь, ѣжь (Няхай будзе, дасць, есць)	— (Няхай будуць, дадуць, ядуць)

7. Лёс дзеепрыметнікаў. Паходжанне дзеепрыслоўяў

Дзеепрыметнік – іменная форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета паводле дзеяння. Дзеепрыметнік быў іменнай дзеяслоўнай формай яшчэ ў агульнаславянскі перыяд. Ён меў кароткую форму, змяняўся па родах, ліках і склонах, меў катэгорыі часу (цяперашні і прошлы), стану (залежны і незалежны), трывання (закончанае і незакончанае).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараліся пры дапамозе суфіксаў **ontj > @÷ > ó÷* або **entj > #÷ > ŷ÷*. Гэтыя суфіксы былі ўласцівы дзеепрыметнікам ва ўсіх формах, акрамя формы м. роду адз. ліку Н.скл., якая ўтваралася без фарманта **tj*: **pisjen – ièø*, **znajen – čia*; параўн. ж.р.: **znajontji – čia\÷è*. Скланяліся кароткія дзеепрыметнікі, як назоўнікі, поўныя – як займенныя формы прыметнікаў. З цягам часу ў асобных сінтаксічных пазіцыях дзеепрыметнікі трацілі сувязь з назоўнікам, пачыналі абазначаць дадатковае дзеянне пры асноўным, абазначаным дзеясловам-выказнікам, трацілі здольнасць змяняцца і ператварыліся ў дзеепрыслоўі (у рускай мове дзеепрыслоўі ўтварыліся на базе былых дзеепрыметнікаў м. і н. р.: **неся, зная**, у беларускай мове – на базе былых дзеепрыметнікаў ж.р.: **несучы, знаючы**):

Хто на него посмотритъ, або чтучи его вслышитъ; отецъ насъ, будучи еще великимъ княземъ, поразумевши и убачивши ихъ...хотечы имъ...досыть вчинити... далъ имъ привилеи.

У беларускай мове такая форма захавалася ў дзеепрыслоўях м. і н. р. адз.л. Н.скл., якія ўваходзяць у склад фразеалагізмаў з народных гаворак: *ні сця (чътя) ні любя, на ноч гледзя*.

Дзеепрыслоўі незалежнага стану прошлага часу ўтвараліся пры дапамозе суфіксаў **vъsj>вѣш'* (пасля галосных), **ъsj>ѣш'* (пасля зычных). У формах м. і н. р. адзіночнага ліку назоўнага склону ў суфіксе адсутнічала канцавое **(s)j > ш'*: **nesus-несъ*, **hodivus-ходивъ*, у ж.р.: **nesusji – несѣши*, **hodivusji-ходивѣши*. Трацячы сувязь з назоўнікамі, дадзеныя формы набылі незалежнасць, пачалі абазначаць дадатковае дзеянне і ператварыліся ў дзеепрыслоўі (у рускай мове фарміраванне дзеепрыслоўя адбылося на базе форм м. і н. р. адзіночнага ліку назоўнага склону, у беларускай мове – на базе форм жаночага роду адзіночнага ліку назоўнага склону): *ино мы того посмотревѣши и зѣ бояры дали есмо дорогу, а хто соль везетъ отъ воза грошѣ мыта, а коли аминетъ, гроша не даѣ, еда, через его землю, – двадцатѣ грошей промыты отъ воза* (грамата Вітаўта 1398–1407 гг.).

Такім чынам, утварэнне дзеепрыслоўяў адбылося ў сувязі са стратай формамі Н. скл. кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану сувязі з назоўнікам-дзеянікам (дапасавання ў родзе, ліку) і функцыі азначэння.

У рускай мове таксама сустракаюцца формы дзеепрыслоўяў, утвораных ад дзеепрыметнікаў жаночага роду: *будучи, умеючи, крадучись, разлетевшись, умывшись, растягнувшись* (у размоўным стылі – *прочитавши, откативши* і г.д.).

Сярод дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу былі **нескланяльныя** дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*. Яны змяняліся па родах, ліках і ўваходзілі ў складаныя дзеяслоўныя формы — перфект, плюсквамперфект, умоўны лад, будучы складаны II: *читалѣ(а,о), вялѣ(а,о), смѣѣи(а,о)*. На базе кароткіх форм утварыліся сучасныя дзеясловы прошлага часу (*гаварыў, чытаў, глядзеў*), а на базе поўных – прыметнікі (*смелы, вялы*) ці дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу: *навесялелы, парыжэлы, няветлы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараліся ад асноў цяперашняга часу з тэматычным галосным пры дапамозе суфікса *-м-(ѣ)*: *несомѣ(а,о), посылаемѣ(а,о), посылаемѣ(а,о), любимѣ(а,о)*. Сучаснай беларускай мове яны не ўласцівыя, гэта часцей за ўсё прыметнікі (*знаёмы, вядомы, любімы*).

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараліся ад асноў прошлага часу пры дапамозе суфіксаў *-н-*, *-т-*: *писанѣ(а,о), взятѣ(а,о), песенѣ(а,о)*. Дадзеныя формы – самыя шырокаўжывальныя ў беларускай мове: *разгледжаны, прынесены, напісаны, сшыты, раскладзены* і г.д.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу мелі кароткую і поўную формы. Для сучаснай мовы характэрна поўная форма, хаця ў прошлым часе дапускаецца ўжыванне і кароткай (як правіла, калі

дзеепрыметнік выступае ў функцыі выказніка): *кніга прынесена* (аднак у форме м. р. адз. ліку часцей выкарыстоўваецца поўная форма).

Трэба памятаць, што, у адрозненне ад старабеларускай мовы, у сучаснай беларускай літаратурнай мове няма зваротных дзеепрыметнікаў.

У рускай мове дзеепрыметнікі з суфіксам *-н-* для адрознення ад адпаведных прыметнікаў набылі дадатковы другасны суфікс *-ьн-* (*рассказанный*).

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Анічэнка, У.В. Гістарычная фанетыка ўсходнеславянскіх моў. – Гомель, 1982.
2. Анічэнка, У.В. Мова ўсходніх славян. – Мн.: Універсітэцкае, 1989.
3. Анічэнка, У.В., Прыгодзіч, М.Р. Гістарычная граматыка беларускай мовы: Зб. практыкаванняў. – Мн., 1999.
4. Борковский, В.И. Синтаксис древнерусских грамот: Простое предложение. – Львов, 1949.
5. Борковский, В.И. Синтаксис древнерусских грамот: Сложное предложение. – М., 1958.
6. Булахаў, М.Г. Практыкаванні і матэрыялы па курсу гісторыі беларускай мовы. – Мн., 1969.
7. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы. – Мн., 1970.
8. Булыка, А.М., Жураўскі, А.І., Крамко, І.І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. – Мн., 1979.
9. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мн., 1970.
10. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–21. – Мн., 1982–2001.
11. Груца, А.П. Будучы складаны ІІ у беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. – 1958. – №1. – С. 62–74.
12. Груца, А.П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове. – Мн., 1970.
13. Жураўскі, А.І. Мова статута // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мн., 1989. – С. 502–506.
14. Зіманскі, В.Э. Функцыянаванне дзеепрыметнікаў у беларускім дзелявым помніку XV ст. (на матэрыяле Вісліцкага статута) // Текст в лингвистической теории и в методике преподавания филологических дисциплин: Материалы Междунар. науч.

- конф., 11–12 апреля 2001 г., г. Мозырь: В 2 ч. Ч. 2. / Отв. ред. О.И. Ревуцкий. – Мозырь: МозГПИ им. Н.К. Крупской, 2001. – С. 124–128.
15. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка. – М.: Просвещение, 1990.
 16. Карский, Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Т. II. Вып. 3. Очерки синтаксиса белорусской речи. – Мн.: Высшая школа, 1956.
 17. Карский, Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. – Вып. 2–3: Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. Очерки синтаксиса белорусского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1956.
 18. Карский, Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Вып. 1. – М., 1955. Вып. 2, 3. – М., 1956.
 19. Крамко, І.І. Сінтаксіс слоні́мскіх актаў (складаны сказ). – Мн., 1970.
 20. Ломтев, Т.П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. – М., 1956.
 21. Ляончанка, Д.А. Гісторыя дзеепрыметнікаў у беларускай мове: Дыс. ... канд. філалаг. навук. – Мн., 1957.
 22. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. – Мн., 1988.
 23. Русинов, Д.В. Древнерусский язык. – М.: Просвещение, 1999.
 24. Стеценко, А.Н. Исторический синтаксис русского языка. – М., 1977.
 25. Черных, П.Я. Историческая грамматика русского языка. – М.: Просвещение, 1952.
 26. Якубинский, Л.П. История древнерусского языка. – М.: Просвещение, 1953.
 27. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. 3-е вид., выпр. – Мн., 1989.

Дадатковая

1. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом. – Вильнюс, 1969.
2. Борковский, В.И. Сравнительно-исторический синтаксис восточно-славянских языков: Типы простого предложения. – М., 1968.
3. Георшева, В.Л. История синтаксических явлений русского языка. – М.: Просвещение, 1968.
4. Кривчик, В.Ф., Можейко Н.С. Старославянский язык: учеб. пособие для филологических факультетов вузов. – 3-е изд., испр. – Мн.: Высшая школа, 1985.

5. Нарысы па гісторыі беларускай мовы: Дапаможнік для студэнтаў выш. навуч. устаноў / А.Я. Бірала, М.Г. Булахаў, М.А. Жыдовіч і інш. – Мн.: Вучпедвыд, 1957. – 420 с.
6. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983.
7. Прыгодзіч, М.Р., Ціванова, Г.К. Старабеларускі лексікон. – Мн., 1997.
8. Рапацэвіч, С.Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны: Аўтарэф. дыс. ... канд. філалаг. навук. – Мн., 2000.
9. Филин, Ф.П. Происхождение русского, белорусского и украинского языков. – Л., 1972.
10. Юргелевіч, П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. – Мн., 1974.

Частка II. ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Лекцыя 1. УВОДЗІНЫ

1. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы як асобная лінгвістычная дысцыпліна. Прадмет і задачы курса, сувязь з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі

Гісторыя беларускай мовы – гэта асобная лінгвістычная дысцыпліна, якая складаецца з дзвюх частак: гістарычнай граматыкі і гісторыі беларускай літаратурнай мовы, кожная з якіх уяўляе асобную навуковую дысцыпліну. *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (ГБЛМ)* – гэта навука аб выпрацоўцы, станаўленні і ўдасканаленні сродкаў літаратурнага выказвання і заканамернасцей іх ўжывання ў творах розных жанраў (мастацкіх, дзелавых, публіцыстычных, навуковых) у розныя гістарычныя эпохі (тут убаку застаюцца моўныя з’явы, якія разглядаюцца як нелітаратурныя, дыялектныя). У курсе ГБЛМ раскрываецца якасць беларускай літаратурнай мовы (БЛМ) на розных гістарычных этапах яе развіцця ва ўзаемаадносінах з народна-гутарковай.

Прадмет ГБЛМ – шляхі фарміравання і развіцця БЛМ – найвышэйшага дасягнення моўнай культуры беларускага народа, агульнанароднага сродку зносін. *Задачы дысцыпліны* – паказаць,

- 1) як складвалася і развівалася ў розных жанрах пісьменства беларускага народа яго літаратурная мова;
- 2) якія стылі беларускай літаратурнай мовы развіваліся ў розныя гістарычныя эпохі, чым яны вызначаліся;
- 3) у якіх суадносінах знаходзілася БЛМ з дыялектнай, іншымі літаратурнымі мовамі на канкрэтных гістарычных этапах;
- 4) у якой меры і чаму захоўваліся традыцыі папярэдніх гістарычных эпох у БЛМ;
- 5) як удасканальвалася БЛМ (яе слоўнікавы склад, граматычны лад, стылістычная сістэма) у канкрэтных гістарычных перыяд;
- 6) якімі моўна-выяўленчымі сродкамі валодала БЛМ на пэўным этапе свайго развіцця;
- 7) якую ролю ў станаўленні і развіцці БЛМ адыгралі вядомыя беларускія асветнікі, пісьменнікі і культурныя дзеячы.

ГБЛМ цесна звязана найперш з такімі лінгвістычнымі дысцыплінамі, як гістарычная граматыка беларускай мовы, сучасная беларуская мова, дыялекталогія, а таксама з гісторыяй беларускай літаратуры, гісторыяй беларускай культуры, археалогіяй, этнаграфіяй і іншымі навукамі.

2. Паняцце літаратурнай мовы, гістарычная зменлівасць яго зместу, суадносіны з іншымі паняццямі: “нацыянальная мова”, “дыялектная мова”, “пісьмовая мова”, “мова мастацкай літаратуры”

Беларуская нацыянальная мова функцыянуе ў дзвюх разнавіднасцях, ці формах: *літаратурная мова* і *дыялектная мова*.

Дыялектная мова – гэта мова тэрытарыяльна абмежаваная, якая бытуе выключна ў вуснай форме, не мае нормаў і абслугоўвае пераважна бытавую сферу зносін.

Літаратурная мова – гэта найвышэйшая форма нацыянальнай мовы, якая вусна і пісьмова абслугоўвае патрэбы нацыі ва ўсіх сферах жыцця і грамадскай дзейнасці. Яна складаецца на базе аднаго ці некалькіх дыялектаў, якія найбольш поўна адлюстроўваюць агульнанародныя рысы мовы. Літаратурная мова цесна ўзаемадзейнічае з дыялектнай, пастаянна папаўняючыся за яе кошт. Разам з тым літаратурная мова пэўным чынам уплывае на дыялекты, спрыяючы іх уніфікацыі.

Літаратурная мова – *катэгорыя гістарычная*. А таму ступень яе апрацаванасці, адбор і рэгламентацыя моўных сродкаў могуць быць неаднолькавымі ў розныя гістарычныя перыяды яе развіцця. Пры вызначэнні агульных рыс, якія вылучаюць мову ў разрад літаратурных, трэба ўлічваць канкрэтную гістарычную эпоху, бо само паняцце “беларуская літаратурная мова” ў дачыненні да розных гістарычных перыядаў напамінае асобым зместам, спецыфічным для кожнага з іх. Так, у старабеларускай мове не было кадыфікаваных нормаў і разгалінаванай сістэмы стыляў. Літаратурная мова не мела шырокіх грамадскіх функцый, не была мовай ўсяго беларускага народа, бо народныя масы ў сваёй большасці былі непісьменнымі. Літаратурная ж мова эпохі існавання нацыі, парваўшы непасрэдную сувязі са старабеларускай пісьменнасцю, развівалася на шырокай агульнанароднай аснове, паступова ператвараючыся ў нармалізаваную форму нацыянальнай мовы. Нацыянальная мова развівалася на аснове жывых народных гаворак шляхам сцірання адрозненняў паміж тэрытарыяльнымі дыялектамі, а таксама шляхам папаўнення слоўнікавага складу мовы, развіцця яе фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу.

Карыстаючыся адзіным тэрмінам “*беларуская літаратурная мова*” для розных гістарычных перыядаў, трэба памятаць, што канкрэтны змест гэтага паняцця залежыць ад той эпохі, пра якую ідзе гаворка. Калі размова ідзе пра мову нацыі, часцей за ўсё называюць наступныя характэрныя рысы літаратурнай мовы:

1. Унармаванасць (нарматыўнасць), кадыфікаванасць.

2. Апрацаванасць, спарадкаванасць.
3. Агульнанароднасць і поліфункцыянальнасць.
4. Наяўнасць дзвюх формаў – пісьмовай і вуснай.
5. Стабільнасць, непарыўнасць моўных традыцый, дзякуючы чаму, пастаянныя змены ў мове не падрываюць яе асноў.
6. Развітая стылёвая дыферэнцыяцыя: мастацкі, публіцыстычны, навуковы, дзелавы (кніжныя) і гутарковы стылі.

Пералічаныя вышэй прыкметы складаюць комплекс, без аднаго са звёнаў якога сутнасць паняцця “беларуская літаратурная мова” будзе недастаткова поўнай. Але паколькі кожная літаратурная мова – з’ява спецыфічная і напайторная, то пры яе вызначэнні могуць выяўляцца і іншыя прыкметы.

Літаратурная мова і пісьмовая мова. Літаратурная мова і пісьмовая мова – паняцці не тоесныя. Пісьменнасць – хаця і не адзіная, але найважнейшая і абавязковая адзнака літаратурнай мовы, абавязковая ўмова яе ўзнікнення і агульная рыса на ўсіх этапах развіцця (адсюль і тэрмін “літаратурна-пісьмовая мова”). Але пісьмо – гэта не проста фіксацыя пэўных знакаў. Пісьмо ёсць вялікае дасягненне чалавецтва, а таму невыпадкова, што ўсе нацыі і народнасці заўсёды імкнуліся да стварэння ўласных пісьмовых моў. Мова, замацаваная пісьмовымі знакамі, набывае аўтарытэт.

Літаратурная мова і мова мастацкай літаратуры. Гэтыя паняцці суадносныя, але не тоесныя, іх нельга атаясамліваць. Паняцце “літаратурная мова” шырэйшае за паняцце “мова мастацкай літаратуры”, бо літаратурная мова абслугоўвае не толькі сферу мастацкай літаратуры, але і друк, перыёдыку, розныя галіны вытворчасці, у сувязі з чым вылучаюцца пэўныя функцыянальныя разнавіднасці (стылі) літаратурнай мовы, куды уваходзіць і стыль мастацкай літаратуры.

3. Гістарычны характар літаратурна-моўнай нормы.

Стылістычная сістэма беларускай мовы ў гістарычным аспекце

Моўная норма – гэта ўзор, правіла выкарыстання мовы ў пэўны перыяд яе развіцця. Нормы рэгламентуюць значэнне слова, яго напісанне, вымаўленне, ужыванне і інш. Яны складваюцца і змяняюцца на працягу развіцця мовы. Таму нельга не адзначыць *гістарычны характар (гістарычнасць) літаратурна-моўнай нормы*. Напрыклад, такая моўная з’ява, як *асіміляцыйная мяккасць зычных*, была арфаграфічнай нормай (абазначалася на пісьме праз напісанне мяккага знака: *сьнег, сьмех, дзьверы* і інш.) з 1918 па 1933 гг. Заўважым, што перадача асіміляцыйнай мяккасці зычных на пісьме была ўведзена ў “Беларускай граматыцы для школ” Б. Тарашкевіча

(1918 г.), а скасавана пастановай СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” (1933 г.). У сучаснай беларускай літаратурнай мове асіміляцыйная мякасць зычных з’яўляецца толькі арфаэпічнай нормай. Ці яшчэ прыклад: нарматыўным у 20-я гады ХХ ст., паводле “Беларускай граматыкі” Б. Тарашкевіча, лічылася напісанне канчаткаў *-ом (-ём) і -ох (-ёх)* у назоўніках мн. ліку м. і н. р. адпаведна ў Д. і М. скл.: *гасце́м, лясом, пале́м, садом; у лясох, на палёх, у садох*. Рэформай правапісу 1933 г. прыведзеныя канчаткі назоўнікаў у адпаведных склонавых формах былі заменены на канчаткі *-ам (-ям); -ах (-ях)*: *лясам, палям, сада́м; у лясах, на палях, у садах*.

Як заўважае Л.І. Сква́рцоў, “аб’ектыўныя змены нормаў ... з часам знаходзяць сваё адлюстраванне ў сферы каліграфічнай – нарматыўных слоўніках і даведніках”.¹ Аднак любая норма (арфаграфічная, арфаэпічная, граматычная і інш.) толькі тады з’яўляецца нормай, калі яна ўзаконеная і каліфікаваная. Не ўсе больш ці менш пашыраныя ў літаратурнай мове з’явы можна лічыць нормай. Так, паводле правіл сучаснай беларускай арфаграфіі не з’яўляецца нормай перадача асіміляцыйнай мяккасці зычных на пісьме, хаця ў перыёдыцы і друку апошніх гадоў (нават у такім вядомым літаратурна-мастацкім выданні, як “Дзеяслоў”) напісанні тыпу *сьмяяцца, вяселье, цэвік* – не такая ўжо і рэдкая з’ява.

Як было сказана вышэй, сучасная беларуская літаратурная мова мае разгалінаваную сістэму стыляў. Стылістычную сістэму літаратурнай мовы, як і само паняцце “літаратурная мова”, трэба разглядаць у *гістарычным аспекце*. Сучасная сістэма кніжных стыляў беларускай літаратурнай мовы – мастацкі, публіцыстычны, афіцыйна-дзелавы (справаводны) і навуковы – складвалася на працягу стагоддзяў. Так, у літаратурнай мове ўсходніх славян XI–XII стст. вылучаліся тры асноўныя стылі: кніжнаславянскі (царкоўна-славянскі), народна-літаратурны, дзелавы. У старабеларускай літаратурнай мове XIV–XVI стст. вядучымі стылямі былі наступныя: дзелавы, мастацкі, канфесійны (рэлігійны). У XIX ст. пачынае фарміравацца публіцыстычны стыль, узорам якога стала “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага. Фарміраванне і развіццё навуковага стылю беларускай літаратурнай мовы адносіцца да 20-х гадоў ХХ ст., калі пачынаецца паступовае пранікненне беларускай мовы ў сферу навукі: яна пачынае выкарыстоўвацца ў школьным навучанні, ВНУ, становіцца мовай не толькі перыёдыкі, але і навуковых выданняў (тэрміналагічных зборнікаў і інш.).

¹ Сква́рцов, Л.И. Теоретические основы культуры речи / Л.И. Сква́рцов. – М., 1980. – С. 43.

4. Пытанне пра перыядызацыю гісторыі беларускай літаратурнай мовы

Пытанне пра перыядызацыю гісторыі БЛМ даволі складанае і да канца не вырашанае ў айчынным мовазнаўстве. Трэба адзначыць, што перыядызацыі, агульнапрынятай усімі лінгвістамі, у сучасным мовазнаўстве няма. Складанасць вырашэння гэтага пытання ў тым, што працэс развіцця мовы – гэта адзіны непадзельны гістарычны працэс, а ў любым гістарычным працэсе няма і не можа быць нейкіх непранікальных межаў. Межы, што раздзяляюць перыяды і этапы ўнутры іх, даволі прыблізныя, а часам і проста фармальныя, бо ў кожным перыядзе ці этапе побач з новымі моўнымі рысамі суіснуюць рысы, характэрныя для папярэдніх эпох.

Зрухі ў літаратурнай мове на працягу стагоддзяў адбываліся паступова, шляхам пераходу колькасных змен у якасныя. У сувязі з гэтым у гісторыі БЛМ большасць даследчыкаў вылучае тры асноўныя храналагічныя зрэзы (перыяды):

I. *Агульнаўсходнеславянскі (XI – пачатак XIV ст.)* – час, з якога пачынаецца літаратурна-моўная гісторыя ўсходніх славян (рускіх, украінцаў, беларусаў);

II. *Старабеларускі (XIV–XVIII стст.)* – час фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы;

III. *Новабеларускі (XIX–XXI стст.)* – час, на працягу якога складвалася новая, у тым ліку сучасная, беларуская літаратурная мова.

Першы, *агульнаўсходнеславянскі (старажытнарускі) перыяд (XI–пачатак XIV ст.)* прыпадае на часы існавання ўсходнеславянскай народнасці. Гэты перыяд (чыста ўмоўна!) можна падзяліць на наступныя этапы:

1) XI – XII стст. – час фарміравання і развіцця літаратурнай мовы ўсходніх славян з яе арфаграфічнай сістэмай, пэўнымі стылістычнымі разнавіднасцямі і спецыфічнымі сродкамі літаратурнага выражэння;

2) XIII – пачатак XIV ст. – час, калі літаратурная мова ўсходніх славян перастае быць агульнай для ўсіх усходнеславянскіх земляў і пачынаецца развіццё асобных усходнеславянскіх моў – рускай, украінскай, беларускай, калі шырока развіваецца пісьменнасць на сучасных беларускіх землях.

Другі, *старабеларускі перыяд (XIV–XVIII стст.)* быў эпохай фарміравання і развіцця беларускай народнасці, а разам з ёй і беларускай мовы, у гісторыі якой назавём (зноў-такі чыста ўмоўна!) наступныя этапы:

1) XIV ст. – для старабеларускай літаратурнай мовы гэтага часу былі характэрны дзве асаблівасці пісьменнасці. З аднаго боку,

літаратурная мова, знаходзячыся пад уздзеяннем старажытнарускіх традыцый, яшчэ мала чым адрознівалася ад агульнаўсходнеславянскай мовы. З другога боку, паступова накапліваліся элементы новай якасці – спецыфічныя беларускія асаблівасці (аканне і яканне; дзеканне і цеканне; пераход *л, в у ў* інш.). Гэта выяўлялася ў разыходжанні, несупадзенні паміж мовай літаратурных помнікаў, напісаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі, і літаратурнай мовай агульнаўсходнеславянскага часу;

2) XV–XVI стст. – час выпрацоўкі і замацавання адметных рыс (нормаў?) беларускай літаратурнай мовы ў лексіцы, марфалогіі, сінтаксісе і інш.;

3) XVII ст. – рэзкае пагаршэнне ўмоў развіцця старабеларускай літаратурнай мовы з прычыны далучэння і падпарадкавання ВКЛ Рэчы Паспалітай пасля Люблінскай уніі 1569 г., паступовае выцясненне БЛМ з усіх сфер пісьменнасці і яе канчатковая забарона ў 1696 г.;

4) XVIII ст. – беларуская мова бытуе выключна ў вусна-гутарковай форме, ад гэтага часу захавалася вельмі малая колькасць літаратурных помнікаў. Старабеларуская літаратурная мова ўзбагачаецца і ўдасканалваецца толькі за кошт жывых народных гаворак. Гэта *пераходны этап* да новай беларускай літаратурнай мовы, які традыцыйна разглядаецца ў межах старабеларускага перыяду.

Трэці, *новабеларускі перыяд (XIX–XXI стст.)* быў часам пераўтварэння беларускай народнасці ў нацыю, часам, калі ішоў працэс складвання сучаснай беларускай літаратурнай мовы на аснове жывых народных гаворак (XIX – пачатак XX ст.) Унутры гэтага перыяду разглядаюцца таксама пэўныя этапы:

1) XIX ст. – 20-я гады XX ст. У пачатку XIX ст. пачынаецца фарміраванне новай беларускай літаратуры, а разам з ёй і новай беларускай літаратурнай мовы. Новая БЛМ развівалася без сувязей з традыцыямі старабеларускага пісьменства, на аснове жывых народных гаворак. Пачатак XX ст. актывізаваў развіццё БЛМ. Закон аб свабодзе друку (1905 г.) даў беларускаму народу магчымасць друкаваць творы на роднай мове, хоць поўнай свабоды беларускі кнігадрук так і не атрымаў. Разам з пад’ёмам і ростам нацыянальнай літаратуры ўзбагачаецца і беларуская літаратурная мова, яе выяўленчыя магчымасці, папайняецца слоўнік, афармляюцца літаратурныя нормы (!);

2) 20-я гады XX ст. – пачатак XXI ст. У 1920 г. годзе беларуская мова атрымала функцыю дзяржаўнай. БЛМ 20-х гадоў узбагачаецца новай тэрміналагічнай лексікай, развіваецца і ўдасканалваецца яе стылістычная сістэма; дзякуючы “Беларускай граматыцы”

Б. Тарашкевіча (1918 г.), замацоўваюцца моўныя нормы. Пачынаючы з 50-60-х гг., БЛМ узбагачаецца новымі сродкамі выразнасці, новай лексикай і фразеалогіяй як за кошт уласных рэсурсаў, так і шляхам запазычвання з іншых моў.

Лекцыя 2. ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА ЎСХОДНІХ СЛАВЯН XI – ПАЧАТКУ XIV СТ.

1. Сучасны стан пытання пра ўзнікненне пісьменнасці ва ўсходніх славян

Пытанне пра ўзнікненне пісьменнасці ва ўсходніх славян з’яўляецца да канца не вырашаным у гістарычным мовазнаўстве. Доўгі час паміж даследчыкамі не было адзінства адносна часу ўзнікнення пісьма на ўсходнеславянскіх землях. Большасць гісторыкаў мовы прытрымлівалася такога пункту гледжання: *узнікненне пісьменнасці ва ўсходніх славян звязана з прыняццем на Русі хрысціянства ў 988 г. пры князю Уладзіміру*. Такі пункт гледжання на ўзнікненне пісьменнасці ва ўсходніх славян склаўся яшчэ ў XIX ст. і грунтаваўся на тым, што самыя раннія пісьмовыя помнікі, якія былі вядомымі на той час, датаваліся XI ст.

Тым не менш, у сучасным мовазнаўстве ёсць факты, якія даюць падставы меркаваць пра больш ранняе узнікненне пісьма ва ўсходніх славян – яшчэ *да прыняцця хрысціянства*. Так, сталі вядомымі новыя літаратурна-пісьмовыя помнікі, датаваныя больш раннім часам, чым год прыняцця хрысціянства. Гэта *Дагавор Алега з грэкамі (907 г.)*, *Другі дагавор Алега (911 г.)*, *Дагавор Ігара (945 г.)*, *Дагавор Святаслава (972 г.)*. Варта адзначыць, што хоць у арыгінале яны не захаваліся (урыўкі з іх прыводзяцца ў “Аповесці мінулых гадоў”), аднак змяшчаюць у сабе радкі, якія сведчаць пра існаванне пісьма ва ўсходніх славян да прыняцця хрысціянства. Напрыклад, у Дагаворы Алега (911 г.) гаворыцца, што “...паміж Руссю і Візантыяй існуе даўняе сяброўства” і што гэта пацверджана не толькі словам, але і *пісаннем*.

Яшчэ ў канцы IX ст. балгарскі пісьменнік чарнарызец Храбр у сваім трактаце “О письменехъ” пісаў пра славян да іх хрышчэння так: “Прѣжде оубо словѣне не имѣхъ книгъ н# чрѣтами и рѣзами чѣтѣхъ@ и гатааху” (г.зн., што раней славяне яшчэ не мелі кніг, але пры дапамозе “чэртаў і рэз” (рысак?) чыталі і гадалі). Праўда, цяжка сказаць, які характар мела гэтае пісьмо.

Арабскія падарожнікі X–XI стст. у сваіх запісах засведчылі, што, праязджаючы па Русі, бачылі нейкія пісьмовыя знакі. Так,

пісьменнік Ахмед апавядае (яго аповед адносіцца да 920–921 гг.), што прысутнічаў на пахаванні аднаго вяльможнага русіна і бачыў, “...як спачатку спалілі цела нябожчыка, а затым збудаваў курган і пасярэдзіне яго паставілі дрэўка, а на дрэўку *напісалі* імя цара і нябожчыка”. Апрача таго, у “Жыцці Канстанціна Філасафа” расказваецца, што, знаходзячыся каля 860 г. у Карсуні (Крыме), Канстанцін “обрелъ евангеліе русскими письмены писано” і сустрэў там чалавека, “глаголющего тою беседою”, і сам хутка навучыўся чытаць і тлумачыць тыя кнігі.

Да таго ж, існаванне пісьма на ўсходнеславянскіх землях у дахрысціянскі перыяд пацвярджаецца археалагічнымі знаходкамі. Вялікую цікавасць уяўляюць сёння надпісы на гліняным посудзе, знойдзеным каля Разані, Ноўгарада, а таксама знойдзеныя каля Цверы бляхі з літарамі, падобнымі да глагалічных. У час раскопак XX ст. у Гнёздаве (непадалёку ад Смаленска) курганоў X ст. знойдзены чарапкі глінянага гладыша, на якім захаваўся надпіс “*гору(о)шьна*”(?) ці “*гороух(и)а*”(?). Гнёздаўскі надпіс, як і ўсе рэчы, знойдзеныя тут, адносяць да першай чвэрці X ст. Гэта дае падставы сцвярджаць, што перад намі самы ранні помнік старажытнарускага пісьма дахрысціянскага перыяду. Аргументам на карысць таго, што ўсходнія славяне-язычнікі мелі пісьменнасць, з’яўляецца высокая культура і распаўсюджанасць ранняга хрысціянскага пісьма на Русі ад Тмутараканя да Ноўгарада.

Такім чынам, узнікненне пісьменнасці на старажытнаўскіх землях трэба адносіць да больш ранняга перыяду, чым канец X ст. Аднак нельга адмаўляць і ролю прыняцця хрысціянства для далейшага развіцця і пашырэння пісьменнасці. Зразумела, што самым важкім аргументам на карысць існавання пісьменнасці ва ўсходніх славян дахрысціянскага часу быў бы хаця б адзін дакладна датаваны пісьмовы помнік. Але такіх, на жаль, на сённяшні дзень няма.

У розныя часы рабіліся спробы рэканструяваць мяркуемы славянскі дакірылічны алфавіт, аднак ўсе яны не далі жаданых вынікаў. Ёсць меркаванні, што гэта была неўладкаваная (“неустроенная”) грэчаская азбука. А можа, адзінай сістэмы пісьма ў нашых продкаў і не існавала, а ў розных старажытных плямёнаў былі свае алфавіты. Відавочна тое, што шлях да разгадкі пісьменнасці на ўсходнеславянскіх землях у дахрысціянскі перыяд ляжыць праз далейшае наапаўненне матэрыялу і яго навуковую інтэрпрэтацыю.

2. Пытанне пра паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славян (тэорыі А.А. Шахматава, С.П. Абнорскага, В.У. Вінаградава, Ф.П. Філіна)

Праблема паходжання і развіцця ўсходнеславянскай літаратурнай мовы прысвечана даволі вялікай навуковай літаратуры. Большасць рускіх лінгвістаў XIX ст. асновай усходнеславянскай літаратурнай мовы лічылі стараславянскую мову, якая прыйшла на Русь разам з прыняццем хрысціянства. Згодна з гэтай тэорыяй, усходнеславянская мова – ёсць не што іншае, як стараславянская мова, якая з часам набіраецца элементаў мясцовых гаворак, “русее” на агульнаўсходнеславянскай моўнай глебе, напаўняючыся сродкамі живога маўлення, што прыводзіць да стварэння своеасаблівай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы. Гэтай тэорыі ў свой час прытрымліваліся А.І. Сабалеўскі, Л.У. Шчэрба, Бадуэн дэ Куртэнэ. Найбольш паслядоўнае і поўнае развіццё і абгрунтаванне гэтага пункту гледжання знайшло адлюстраванне ў працах акад. А.А. Шахматава, які ўзяўся лінгвістычна даказаць яго. Таму традыцыйна гэтую тэорыю называюць *тэорыяй А.А. Шахматава*. На яго думку, усходнеславянская літаратурная мова – гэта стараславянская мова ў рускім варыянце.

Аднак у савецкі час быў пашыраны іншы, супрацьлеглы пункт гледжання: узнікненне ўсходнеславянскай літаратурнай мовы адбывалася на ўласнай моўнай аснове. Гэтай думкі прытрымліваўся акад. С.П. Абнорскі, які ў 30-я гады XX ст. выказваўся за яе самабытны характар паходжання і сцвярджаў, што яна нібыта толькі пазней адчула на сабе ўплыў стараславянскай. Гэтая гіпотэза была падмацавана вучоным пазней, у працэсе даследавання і аналізу мовы “Рускай праўды” і “Малення” Данііла Заточніка, твораў У. Манамаха і “Слова пра паход Ігаравы”. Мова гэтых твораў, на думку даследчыка, старажытнаруская ў сваёй аснове. Наяўнасць жа ў ёй асобных царкоўнаславянскіх ён лічыў напластаваннямі пазнейшых часоў і тлумачыў тым, што у тэксты названых помнікаў яны трапілі пазней, пры перапісванні арыгіналаў. З цягам часу *тэорыя С.П. Абнорскага* знайшла падтрымку ў многіх гісторыкаў мовы. Тым не менш, яе нельга лічыць дастаткова аргументаванай, на што ўказвалі такія вядомыя лінгвістычныя аўтарытэты, як Б.А. Ларын, В.У. Вінаградаў, Ф.П. Філін. Такім чынам, дадзеная тэорыя адносна паходжання ўсходнеславянскай літаратурнай мовы зводзіцца да наступнага: усходнеславянская літаратурная мова сфарміравалася на аснове живой гаворкі ўсходніх славян і вуснай моватворчасці народа.

Па-свойму пытанне паходжання літаратурнай мовы ўсходніх славян вырашаў акад. В.У. Вінаградаў. На яго думку, у выніку

ўзаемадзеяння стараславянскай мовы і народнай усходнеславянскай утварыліся два тыпы (стылі) літаратурнай мовы : кніжнаславянскі (на базе стараславянскай мовы) і народна-літаратурны (на базе жывых народных гаворак). Гэтыя тыпы былі ўзаемазвязаны паміж сабой і выкарыстоўваліся ў розных сферах культуры, пісьменнасці, выконвалі розныя грамадскія функцыі. Першая, кніжнаславянская разнавіднасць літаратурнай мовы абслугоўвала патрэбы людзей, звязаныя з іх хрысціянскім светапоглядам. Другая ж служыла сродкам зносін, выкарыстоўвалася для свецкіх патрэб, а таксама ў літаратурных творах. Асобна В.У. Вінаградаў разглядаў мову старажытнарускай дзелавай пісьменнасці. Канцэпцыя В.У. Вінаградава ў савецкім мовазнаўстве сярэдзіны XX ст. набыла даволі значнае пашырэнне і прызнанне.

На аснове *тэорыі В.У. Вінаградава ў савецкі час сфарміраваўся погляд аб узаемадзеянні ўласнай моўнай асновы з кніжнай стараславянскай і, як вынік гэтага, вылучэнне ў сістэме літаратурнай мовы ўсходніх славян наступных стылістычных разнавіднасцей (тыпаў):*

1) *кніжнаславянскага (царкоўнаславянскага, царкоўна-кніжнага, царкоўна-літаратурнага – паводле іншай тэрміналогіі) – на аснове стараславянскай мовы;*

2) *народна-літаратурнага – на аснове ўзаемадзеяння народнай гаворкі і стараславянскай мовы;*

3) *дзелавага (справаводнага),* найбольш цесна звязанага з жывой усходнеславянскай народнай гаворкай.

Своеасаблівай думкі па гэтай праблеме прытрымліваўся рускі лінгвіст *Ф.П. Філін*. Ён наогул лічыў, што для Старажытнай Русі была характэрна сітуацыя літаратурнага двухмоўя, якое было прадстаўлена:

1) *царкоўнаславянскай літаратурнай мовай* (генетычна стараславянскай) з двума тыпамі:

а) *уласнацаркоўнаславянская мова* (мова богаслужэбнай літаратуры, перакладзенай або створанай у Балгарыі і іншых краінах Еўропы, якая чыталася і перапісвалася на Русі);

б) *славяна-руская мова* (мова арыгінальных твораў, у якіх пераважала царкоўнаславянская моўная стыхія, але ў той ці іншай ступені прысутнічаў і ўсходнеславянскі моўны субстрат);

2) *старажытнаруская літаратурная мова* таксама з двума тыпамі:

а) *мова дзелавай пісьменнасці і прыватнай перапіскі*, заснаваная на жывой народнай гаворцы;

б) *мова “апаведальнай” літаратуры* (творы розных жанраў), усходнеславянская ў сваёй аснове, але з шырокім выкарыстаннем царкоўнаславянскіх моўных сродкаў.

Царкоўнаславянская і старажытнаруская літаратурная мова, на думку Ф.П. Філіна, цесна ўзаемадзейнічалі паміж сабою і маглі выкарыстоўвацца ў залежнасці ад зместу нават у адным і тым жа літаратурна-пісьмовым помніку.

3. Тыпы (стылі) літаратурнай мовы ўсходніх славян. Мова помнікаў усходнеславянскага пісьменства

У сістэме літаратурнай мовы ўсходніх славян вылучаюцца тры разнародныя паводле паходжання стылістычныя разнавіднасці – *тыпы*, або *стылі*:

- 1) *кніжна-славянскі*;
- 2) *народна-літаратурны (свецка-масацкі)*;
- 3) *дзежавы (справаводны)*.

Асновай для падзелу на тыпы ва ўсходнеславянскай мове служыла тая ці іншая ступень адлюстравання ў помніках стараславянскіх і ўсходнеславянскіх моўных рыс. Між тым, кожны са стыляў характарызаваўся пэўнымі моўнымі прыкметамі, лексічнымі, граматычнымі і стылістычнымі сродкамі.

Кніжнаславянскі тып. Кніжнаславянскі тып прадстаўлены значнай колькасцю пісьмовых помнікаў XI–XIII стст., даволі разнастайных па сваім змесце. Гэты тып склаўся на аснове стараславянскай мовы. Сюды адносяцца найперш стараславянскія тэксты, у тым ліку богаслужэбныя кнігі – Евангеллі, Псалтыры, што пранікалі на Русь з Балгарыі ў сувязі з прыняццем хрысціянства. Найбольш вядомымі тагачаснымі пісьмовымі помнікамі рэлігійнага зместу з’яўляліся наступныя: *Астрамірава евангелле (1056–1057 гг.)*; *«Изборники» князя Святаслава (1072)*; *Архангельскае евангелле (1092 г.)*; *Мсціславава евангелле (1117 г.)*; *Юр’еўскае евангелле (1120 г.)*; *Наўгародскія службовыя чэці-мінеі (1095–1097 гг.)* і інш.

Разам з перапісанымі богаслужэбнымі кнігамі ўзнікаюць і *арыгінальныя творы царкоўнай белетрыстыкі*: казанні, павучанні, апокрыфы (творы з біблейскім сюжэтам, але з адступленнямі ад традыцыйнага веравучэння, а таму адхіленыя царквой), жыцці святых, напрыклад: *Казанні Кірылы Тураўскага (XII ст.)*, *“Хаджэнне Багародзіцы па пакутах” (XII ст.)*, *“Жыцце Барыса і Глеба”*, *“Слова аб законе і благадаці” кіеўскага мітрапаліта Іларыёна* (усе яны былі напісаны на царкоўнаславянскай мове).

Атрымлівае пашырэнне і *перакладная гістарычная літаратура*: *гістарычная аповесць “Александрыя”* (пра заваёўніцкія паходы А. Македонскага і яго войска), *“Хроніка” Георгія Амартола* (г.зн. грэшніка), *“Іудзейская вайна” Іосіфа Флавія*, *аповесць “Дзеўгеніева дзяянне”*, *“Аповесць аб Варлааме і Іасафе”* і інш. Перапісчыкі (а гэта

былі пераважна царкоўныя дзеячы, манахі, свяшчэннікі) з'яўляліся дзецьмі свайго часу, а таму, нягледзячы на тое, што творы перапісваліся на стараславянскай мове, у іх моўную тканіну траплялі ўсходнеславянскія элементы (фанетычныя, граматычныя), якіх з цягам часу накаплівалася ўсё больш і больш. Як вынік – узнікненне своеасаблівага зводу (рэдакцыі) стараславянскай мовы – *царкоўнаславянскай мовы* з усімі фанетычнымі і марфалагічнымі асаблівасцямі, уласцівымі стараславянскай мове.

Народна-літаратурны тып. Мова свецкай (апапядальнай) літаратуры. Свецка-мастацкіх твораў на ўсходнеславянскай літаратурнай мове параўнальна няшмат. Да іх ліку адносяцца наступныя літаратурна-пісьмовыя помнікі XI–XII стст.: *“Павучанне” Уладзіміра Манамаха*, *“Маленне” Данііла Заточніка*, *“Слова пра паход Ігравы”*, *“Аповесць мінулых гадоў”*.

Арыгіналы гэтых помнікаў не захаваліся, яны дайшлі да нас у копіях. Тым не менш, даследчыкі лічаць, што большасць копій захавалі асноўныя моўныя рысы арыгіналаў. Мова названых твораў характарызуецца складаным адзінствам, суіснаваннем кніжных (стараславянскіх) і народных (усходнеславянскіх) элементаў, ступень выкарыстання якіх залежала ад характару, жанру помніка, яго зместу: там, дзе ішла бытавая гаворка, выкарыстоўваліся ўсходнеславянскія моўныя сродкі, а дзе высокі стыль – стараславянскія. Такія стараславянскія называюцца стылістычнымі (*градъ, злато, храмъ*). Для іх характэрна ўзнёсласць, урачыстасць, пафаснасць. З цягам часу стылістычнае размежаванне асобных стараславянскіх намінацый нярэдка прыводзіць да іх сэнсавага размежавання, напрыклад: *хранити* ‘захоўваць’ – *хоронити* ‘хаваць (нябожчыка)’. У тагачасных літаратурна-мастацкіх творах сустракаліся і так званыя *сэнсавыя стараславянскія*, ужыванне якіх было выклікана неабходнасцю намінацый пэўных рэлігійных паняццяў, напрыклад: *насушность, трапеза, благочестие, миролюбие, миропомазание* і інш. Выкарыстанне стараславянскіх слоў, у першую чаргу стылістычных сінонімаў, узбагачала сінаніміку ўсходнеславянскай мовы (*правда* – ст.сл. *истина*; *целовати* – ст.сл. *лобзати*; *лобъ* – ст.сл. *чело*; *щека* – ст.сл. *ланиа*). У адным і тым жа кантэксце можна сустрэць пачатковае *о* і *е*, напрыклад, усх.слав. *на озере* і ст.сл. *единый*. Ужыванне стараславянскіх моўных элементаў (лексічных, фанетычных) было не проста выпадковай, а глыбока прадуманай, усвядомленай з’явай. Так, у “Павучанні” У. Манамаха першая прамова Манамаха перад князямі падаецца на жывой усходнеславянскай мове з захаваннем асаблівасцей тагачаснай гаворкі, бо гэтае выступленне – заклік да рускіх князёў бараніць свой край; другая ж прамова ўяўляе сабой урачыстае выступленне з

выпадку перамогі над полаўцамі, а таму яно поўнасьцю вытрымана ва ўзнёслым тоне, што і дасягаецца выкарыстаннем стараславянізмаў. У тых месцах, дзе кніжнік пераходзіць на высокі стыль, ужыванне стараславянізмаў было абавязковым, напрыклад: *блаженный, волхование, волишебство, злато, знамение* і інш. Цеснае перапляценне ўсходнеславянскіх і стараславянскіх моўных асаблівасцей характэрна і для аднаго з лепшых помнікаў старажытнарускай літаратуры XII ст. “Слова пра паход Ігаравы”.

Аналіз мовы “Слова пра паход Ігаравы”. “Слова ...” спалучае ў сабе традыцыі вуснай народнай творчасці і элементы высокай кніжнай культуры ўсходніх славян. Гэта сапраўды народны твор. Для яго характэрна незвычайная вобразнасць мовы, багатая сінаніміка. Напрыклад: *печаль – тоска – туга; слава – хвала – честь*. Лексічны склад помніка налічвае 2800 адзінак. У ім шмат эпітэтаў (*орель шизый, море синее, поле широкое, стрелы каленые*), параўнанняў (*сами скочюць, акы шрыи вльци въ полн*), эмацыянальных зваротаў і воклічаў (*О, брацця і дружына!*). Слоўнік багаты і ў тэматычных адносінах: у ім знайшлі адлюстраванне амаль ўсе бакі жыцця ўсходніх славян XII ст. У помніку сустракаецца шмат слоў, якія па сваім фанетыка-марфалагічным абліччы блізкія да лексікі беларускай мовы: *древо, мати, око, оксамитъ, смага, стягъ, студений, шизый, полонити, абы, велми* (на падставе гэтага ў сярэдзіне XIX ст. У. Сыракомля сцвярджаў, што “Слова...” напісана на старажытнай беларускай мове). Стараславянская моўная плынь у творы не такая ўжо і моцная, хаця асобныя стараславянствы ўжываюцца даволі шырока. Гэта няпоўнагалосныя формы тыпу *жребий, крамола, время* і інш. Асобныя стараславянствы з няпоўнагалоссем, напрыклад, *врагъ, глава, злато*, выкарыстоўваюцца пры апісанні падзей ва ўрачыстым, узнёслым тоне. Суадносныя ж поўнагалосныя формы *воронъ, голова, золото* ўжываюцца, калі гаворка ідзе на тэмы з адмоўнымі эмоцыямі. Напрыклад: *тамо лежатъ поганья головы половецкыя*. У тэксце сустракаюцца таксама стараславянствы-эпітэты: *златъ, столь, сребрено оружие*.

Такім чынам, мова свецкай (апаведальнай) літаратуры XI–XIII стст. ўяўляла сабой сінтэз элементаў стараславянскай мовы і мовы жывой, усходнеславянскай, з перавагай апошняй.

Дзелавы тып. Мова дзелавых дакументаў. Гэты тып усходнеславянскай літаратурнай мовы знайшоў адлюстраванне ў дзелавых дакументах XI–XII стст. Самыя раннія помнікі дзелавой пісьменнасці адносяцца да XI ст. Яны з’яўляюцца найлепшымі крыніцамі для вывучэння жывой мовы ўсходніх славян, бо іх асноўная асаблівасць – блізкасць да народнай гутарковай мовы.

Гэтая акалічнасць тлумачыцца наступнымі прычынамі:

– па-першае, дзелавыя дакументы былі выкліканы да жыцця практычнымі патрэбамі. Вядома, што любы дзелавы дакумент павінен быць гранічна дакладным, сціслым, канкрэтным і зразумелым, у ім не павінна быць ніякай метафарычнасці і вобразнасці, чым і тлумачыцца адпаведны выбар канкрэтнай лексікі і адсутнасць абстрактнай;

– па-другое, сама спецыфіка дзелавога дакумента – адлюстраванне побыту, паўсядзённых жыццёвых пытанняў – прымушала пісцоў звяртацца да жывой гутарковай мовы.

Найбольш вядомымі ўзорамі дзелавой пісьменнасці ўсходніх славян XI–XII стст. з’яўляюцца наступныя пісьмовыя помнікі: *Тмутараканскі надпіс (1068 г.)*, *наўгародскія берасцяныя граматы (XI–XIV стст.)*, *Мсціславава грамата (1180 г.)*, *грамата Варлаама Хутынскага (1192 г.)*, “*Руская праўда*” – самы важны юрыдычны помнік дзелавога пісьма (быў складзены ў другой палавіне XI ст. пры Яраславе Мудрым), які ўяўляе сабой першы афіцыйны звод законаў Старажытнай Русі.

У тагачасных дзелавых дакументах, у тым ліку і ў “*Рускай праўдзе*”, знайшлі адлюстраванне шматлікія ўсходнеславянскія моўныя асаблівасці. На *фанетычным узроўні* – пачатковае *о* (*озеро, олень, одинь*); выпадзенне рэдукаваных *ь, ъ* у слабай пазіцыі (*князь* замест *кънязь*); *ч* замест старажытнага спалучэння * *tj* (*хочю* замест *хотј@*); *ж* замест **dj* (*ну́жа* замест *пидја*); поўнагалоссе (*Всеволод, городъ, серебрено*) і інш. На *марфалагічным узроўні* найбольш выразна выявіла сябе адсутнасць звязкі ў перфекце (*князь м.риль* замест *князь есть мѣрилъ*). Шырокае адлюстраванне знайшла ўсходнеславянская лексіка грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага зместу (*мытникъ* ‘зборшчык пошлін’, *ябетникъ* ‘судовая асоба’, *смердъ* ‘селянін’, *гридъ* ‘дружыннік князя’, *голова* ‘забіты’, *головникъ* ‘забойца’, *гость* ‘купец’, *видокъ* ‘сведка’, *вира* ‘штраф за забойства’, *челядь, холопы*). Гэтыя і іншыя ўсходнеславянскія моўныя рысы найбольш пашыраны ў “*Рускай праўдзе*”, дзе колькасць стараславянскіх моўных сродкаў зусім нязначная (няпоўнагалосныя формы *вражда, чрево*), бо дзелавыя дакументы слаба адчулі на сабе ўплыў стараславянскай мовы. У названым помніку шырока ўжываюцца юрыдычныя тэрміны (*правѣда* ‘збор правілаў, законаў’, *головникъ, скоть* ‘грошы’, *судъ, истыць, вира*), а таксама сельскагаспадарчыя і побытавыя назвы (*жито, сено, медъ, гумно, клетъ*), узятых з жывой гутарковай мовы.

Усё вышэй сказанае дае падставы сцвярджаць, што ўжо ў XI–XII стст. існавалі пэўныя правілы складання дзелавых дакументаў. Для іх мовы была характэрна шаблоннасць, аднастайнасць лексікі, стандартнасць і аднатыпнасць сінтаксічных канструкцый. У гэты час ідзе выпрацоўка пэўных прыёмаў дзелавога пісьма, яго спецыфічных формул і зваротаў.

4. Пісьменства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XI–XIII стст.

Асноўнымі цэнтрамі пісьмовай культуры Старажытнай Русі былі Кіеў і Ноўгарад. Аднак пісьменнасць у XI–XIII стст. была шырока распаўсюджана і на тэрыторыі этнічнай Беларусі. Пра характар пісьмовай культуры на беларускіх землях мяркуюць па ўцалелых тагачасных пісьмовых помніках. З тых далёкіх часоў да нас дайшло некалькі старажытных рукапісных кніг XI ст., тэрытарыяльна звязаных з землямі Беларусі, а таксама *Турава-пінскі летапіс* (1021–1625 гг.), *“Жыццё Ефрасінні Полацкай”* (XII ст.), *Полацкія евангеллі* (XII–XIII стст.), *Полацкі летапіс* (XII ст.), *“Псалтыр”* (XIII ст.), *Аришанское евангеліе* (XIV ст.) і інш.

Асветніцкую справу на беларускіх землях услед за стваральнікамі славянскай азбукі Кірылам і Мяфодзіем прадоўжылі Ефрасіння Полацкая – стваральніца рукапісных бібліятэк, Кірыла Тураўскі – пісьменнік, прапаведнік, майстар аратарскай прозы, Клімент Смалаяціч – царкоўны дзеяч і мысліцель, Аўрамій Смаленскі. Асаблівай увагі заслугоўваюць казанні і павучанні Кірылы Тураўскага як арыгінальныя рэлігійныя творы XII ст.

У старажытны перыяд на тэрыторыі Беларусі была шырока распаўсюджана так званая бытавая пісьменнасць, пра што сведчаць помнікі матэрыяльнай культуры і прыкладнога мастацтва з надпісамі. Даволі цікавы і арыгінальны помнік пісьмовай культуры Беларусі XII ст. уяўляе *“Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай”* (1161 г.) – узор бытавой пісьменнасці XII ст. Верагодна, што яго змест Лазару Богшу прадыхтавала сама асветніца. У той час крыж разглядаўся як сімвал палітычнай самастойнасці і культурнага росквіту Полацкага княства.

Сведчаннем шырокага распаўсюджвання пісьменнасці сярод насельніцтва на старажытных беларускіх землях з’яўляюцца археалагічныя помнікі XI–XII стст. Самым даўнім па часе помнікам бытавога прызначэння, які сведчыць аб існаванні на Беларусі ў старажытнасці пісьменства, лічыцца *печатка з імем Ізяслава*, сына Рагнеды. З археалагічных знаходак трэба адзначыць і выяўлены ў час раскопак у Пінску (1955 г.) гліняны гладыш з надпісам *“Ярополчно вино”*, што, на думку даследчыкаў, азначае ‘віно Яраполка’; надпіс адносяць да XI ст. На тэрыторыі Беларусі знойдзена таксама некалькі прасліц (шыферных кольцаў, што надзяваліся на верацёны), якія адносяцца да XI–XV стст., з кірылічнымі надпісамі.

Як прыклады бытавой пісьменнасці можна разглядаць берасцяныя граматы, знойдзеныя ў Полацку, Віцебску, Мсціславе, а таксама надпісы на гліняным посудзе. Так, пад час рамонтна-выправочных работ у Віцебску (1959 г.) была знойдзена берасцяная грамата,

якая адносіцца да XIII–XIV стст. і ўяўляе сабой прыватны ліст “*от Степана къ Нежилови*”. Археалагічныя знаходкі з надпісамі ў розных мястэчках і гарадах Беларусі (прадметы бытавога прызначэння, прылады для пісьма, металічныя засцёжкі для пераплётаў кніг, берасцяныя граматы) даюць падставы гаварыць пра высокі ўзровень тагачаснага беларускага пісьменства, асабліва на землях старажытнай Полаччыны, а таксама пра тое, што пісьменнасць у той час канцэнтравалася не толькі пры рэлігійных і культурна-палітычных цэнтрах. Пашырэнне пісьма адбывалася як сярод феадалаў і духавенства, так і сярод простых гараджан, месцічоўцаў.

Мова пісьмовых помнікаў, створаных на беларускіх землях у XI–XIII стст., у цэлым, мала чым адрознівалася ад старажытнарускай, хаця ў некаторых граматах зрэдку сустракаюцца фанетычныя асаблівасці беларускай мовы. Раннія ж помнікі старабеларускага пісьменства характарызуюцца тым, што ў іх амаль поўнасьцю адсутнічаюць мясцовыя (дыялектныя) асаблівасці.

Лекцыя 3. СТАРАБЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА XIV–XVIII СТСТ.

1. Утварэнне беларускай народнасці і яе мовы. Асноўныя этапы развіцця старабеларускай літаратурнай мовы

З першай палавіны XII ст. старажытнаруская дзяржава Кіеўская Русь была падзелена на асобныя феадальныя княствы. З гэтага часу адзінства ўсходнеславянскай народнасці канчаткова страчваецца. У XIII – пачатку XIV ст. тэрыторыя амаль усёй сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад ВКЛ.

XIV–XVI стст. – гэта час складвання трох усходнеславянскіх народнасцей (рускай, беларускай, украінскай) і іх моў. Беларуская народнасць склалася на аснове трох усходнеславянскіх плямёнаў – дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў. У XIV ст. з’явілася назва, якая жыве і сёння, *Белая Русь*. Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы адбывалася ў цеснай сувязі з гісторыяй нашага народа. Пытанне аб тым, якая мова стала зыходнай базай для ўтварэння беларускай мовы, вырашаецца ў сучаснай лінгвістыцы неадназначна.

І канцэпцыя. Зыходнай базай для ўтварэння кожнай з трох усходнеславянскіх моў (у тым ліку і беларускай) стала літаратурная мова ўсходніх славян перыяду XI–XIV ст., якая даследчыкамі называецца парознаму: *стараруская літаратурная мова* (А.І. Жураўскі), *старажытнаруская літаратурная мова* (Л.М. Шакун), *агульнаўсходнеславянская, усходнеславянская* (Ф.М. Янкоўскі).

Лічыцца, што менавіта ў гэты перыяд тэксты на старажытнарускай літаратурнай мове паступова насычаюцца мясцовымі моўнымі рысамі. Гэту канцэпцыю падтрымліваюць многія навукоўцы як у Беларусі, так і за яе межамі.

II канцэпцыя. Зыходнай базай для ўтварэння беларускай мовы паслужыла мова праславянская, г.зн. мова, якую прынята лічыць мовай старажытных славянскіх плямёнаў, на базе якой пасля яе распаду ў VI–VII стст. і ўзніклі асобныя славянскія мовы. Прыхільнікі гэтай канцэпцыі (Я. Станкевіч, В. Вячорка і інш.) лічаць, што прамежкавай пары паміж беларускай і праславянскай мовамі не было. Літаратурная ж мова ўсходніх славян XI–XIV ст., на думку гэтых і іншых даследчыкаў, – гэта *стараславянская*, ці дакладней, *царкоўнаславянская* мова. Мы ж у сваіх поглядах адносна походжання беларускай мовы схільныя прытрымлівацца прыхільнікаў I канцэпцыі – аўтарытэтных айчынных лінгвістаў А.І. Жураўскага, Л.М. Шакуна, Ф.М. Янкоўскага і інш.

Няма адзінства поглядаў сярод навукоўцаў і адносна часу фарміравання беларускай літаратурнай мовы. У гістарычным мовазнаўстве існуюць розныя пункты гледжання наконт таго, з якога часу можна гаварыць пра ўласнабеларускую мову, бо на Беларусі яшчэ доўга захоўваліся традыцыі старажытнарускага пісьменства. Так, праф. А.І. Жураўскі лічыць, што сцвярджаць пра самастойную літаратурную мову са сваімі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі адзнакамі можна з сярэдзіны XV ст. Праф. Л.М. Шакун пачатак гісторыі беларускай літаратурнай мовы вызначыў у дыяпазоне XIII–XV ст. Рускі гісторык мовы Б.А. Ларын адносіць утварэнне беларускай літаратурнай мовы (як і ўкраінскай) да пачатку XVI ст. Пры разглядзе складанага пытання пра паходжанне беларускай мовы трэба ўлічваць той факт, што яна бярэ свой пачатак не з якога-небудзь пэўнага года ці дзесяцігоддзя. Скажам інакш: *узнікненне беларускай мовы нельга датаваць канкрэтным годам ці дзесяцігоддзем.* Найбольш істотныя, спецыфічныя беларускамоўныя асаблівасці пачалі праяўляцца яшчэ ў канцы XIII – пачатку XIV ст. Так, ужо ў XIII ст. тыповыя беларускамоўныя рысы былі звычайнай з’явай у полацкіх, віцебскіх, смаленскіх граматах (Смаленшчына ў тых часы этнічна цесна змыкалася з Полаччынай). Аднак старажытныя кніжнікі яшчэ доўгі час прытрымліваліся традыцыйных усходнеславянскіх граматычных і лексічных нормаў, а таму новыя моўныя рысы ў пісьмовых помніках на пачатковым этапе развіцця старабеларускай мовы адлюстроўваліся толькі зрэдку. Я.Ф. Карскі пісаў: “Пра беларускую мову можна гаварыць, пачынаючы з XIV ст”.

XIV–XVI стст. былі часам фарміравання і складвання жывой вусна-гутарковай мовы беларускай народнасці, часам стварэння і

развіцця граматычна-правапісных нормаў старабеларускай літаратурнай мовы. К канцу XVI ст. беларуская мова мела сваю ярка выражаную спецыфіку і з’явілася першым этапам у стварэнні самабытнай беларускай літаратурнай мовы на народнай аснове.

Старабеларуская літаратурная мова – даволі яркая і арыгінальная з’ява ў гісторыі нацыянальнай моўнай культуры нашага народа. Праўда, сваю назву “*старабеларуская мова*” яна атрымала параўнальна нядаўна. На працягу XIX і нават у пачатку XX ст. даследчыкі, асабліва рускія, называлі яе “заходнярускай мовай” (“западнорусским языком”), што затушоўвала яе нацыянальную прыналежнасць. У дарэвалюцыйных мовазнаўчых працах яе традыцыйна называлі “рускай”, “простай”, “простай малвой”, “простым рускім дыялектам”, зрэдку – “літоўскай” (ад назвы той дзяржавы, у якой яна доўгі час выкарыстоўвалася ў якасці дзяржаўнай). Як заўважае Л.М. Шакун, мова старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў у працах некаторых дарэвалюцыйных даследчыкаў называлася дзіўнай механічнай сумессю стараславянскай, польскай, лацінскай моў, мясцовай гаворкі, а то нават і проста “тарабаршчынай, коснаязыччам, варваршчынай”.¹

2. Асноўныя групы літаратурна-пісьмовых помнікаў XIV–XVII ст. Стылістычныя разнавіднасці старабеларускай літаратурнай мовы

Ужо ў XIII ст. на Беларусі павялічваецца колькасць пісьмовых тэкстаў, якія становяцца больш разнастайнымі па змесце. Ад таго часу захаваліся богаслужэбныя кнігі, гандлёвыя граматы, разнастайныя дакументы, што выдаваліся князямі, феодаламі, царкоўнымі ўстановамі, напрыклад, *Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і гоцкім берагам* (1229). XIV–XVI стст. былі асабліва багатымі на старабеларускія літаратурна-пісьмовыя крыніцы. З’яўляючыся афіцыйнай мовай ВКЛ, што было заканадаўча замацавана Статутамі 1566 і 1588 гг., беларуская мова выкарыстоўвалася ў розных грамадскіх сферах, найперш у судовым заканадаўстве і дзяржаўнай перапісцы. Беларуская мова XIV–XVI стст. знайшла адлюстраванне ў шматлікіх пісьмовых рукапісных і друкаваных помніках. Гаворачы словамі Я.Ф. Карскага, “беларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў была органам разумовага, духоўнага і палітычнага жыцця народа ў ВКЛ”.

Спецыфічныя беларускія рысы пранікалі найперш у помнікі канцылярска-юрыдычнага зместу – розныя запісы, граматы,

¹ Шакун, Л.М. Да пытання аб паняцці “старажытная беларуская літаратурная мова”/ Л.М. Шакун // Карані роднай мовы. – Мн., 2001. – С. 19.

заканадаўчыя дакументы, якія былі непасрэдна звязаны з жыццём беларускага народа. Значным багаццем пісьмовых помнікаў вызначаюцца XV–XVI стст. Дзелавае пісьменства выступае як самы пашыраны і найбольш унармаваны тып старабеларускай літаратурнай мовы, што тлумачыцца яе шырокімі грамадскімі функцыямі ў ВКЛ. Дзелавыя помнікі пісаліся, як правіла, на жывой народнай мове. Царкоўнаславянскія рысы зрэдку сустракаліся толькі ў зачынах і канцоўках дзелавых дакументаў. Да нас дайшло каля 600 кніг (200 тамоў) *Літоўскай метрыкі* – архіва канцылярыі ВКЛ XIV–XVIII стст.: разнастайныя па форме і змесце дакументы, што выдаваліся каралямі, сеймамі, урадавымі асобамі. У якасці прыкладаў заканадаўчых дакументаў можна назваць *Вісліцкі Статут (1423–1438 гг.)*, *Судзеднік караля Казіміра Ягелонавіча (1468 г.)*, *Статут ВКЛ (1529, 1566, 1588 гг.)*. Да ліку іншых помнікаў канцылярска-юрыдычнага пісьменства адносяцца *“Грамата палачан у Рыгу” (1465 г.)*, *“Кнігу Віцебскага земскага суда” (1552г.)*, *“Кнігу канцлера Льва Сапегі” (1596–1598 гг.)* і інш.

У моўных адносінах дзелавой пісьменнасці супрацьстаялі *помнікі канфесійнай літаратуры*, якія на Беларусі ў XIV–XV стст. перапісваліся, як правіла, на царкоўнаславянскай мове. Перапісаныя ў гэты час евангеллі, псалтыры і іншыя рэлігійныя творы ўбіралі ў сваю тканіну мясцовыя моўныя элементы, якіх з цягам часу накаплівалася ўсё больш і больш, што прывяло да стварэння своеасаблівага беларускага зводу царкоўнаславянскай мовы. Першымі перакладамі былі *“Пакуты Хрыста”*, *“Аповесць пра трох каралёў-вешчуноў”*, *“Жыццё Аляксея, чалавека божлага” (XV ст.)*. Прыкметнае месца ў старажытнай пісьмовай спадчыне беларускага народа займае *пераклад Ф. Скарынам 23-х кніг Бібліі (1517–1519 гг.)*. Пераклад на беларускую мову твораў канфесійнай літаратуры падрыхтаваў глебу для з’яўлення і арыгінальных рэлігійных твораў на беларускай мове (*“Катэхізіс” С. Буднага*). Помнікі рэлігійнага зместу, перапісаныя на царкоўнаславянскай мове з беларускімі моўнымі асаблівасцямі, аказалі пэўны ўплыў на іншыя віды старабеларускай пісьменнасці, з’явіўшыся для іх крыніцай лексічных сродкаў (у першую чаргу, абстрактнай лексікі) і арфаграфічных прыёмаў.

Сярод стылістычных разнавіднасцей пісьменства эпохі беларускай народнасці адно з вядучых месцаў як па колькасці вядомых помнікаў, так і па жанравай разнастайнасці належыць *свецка-мастацкай літаратуры*. Самым старажытным і пашыраным жанрам гэтага віду пісьменства з’яўляюцца *летапісы*. У XV ст. на Беларусі перапісваліся старажытнарускія летапісныя зводы (*Радзівілаўскі спіс*, так званы *летапіс Аўраамкі (1495 г.)* і інш.). Адносна рана ў нас ўзнікла і ўласнае летапісанне, аднак раннія

беларускія летапісы захаваліся толькі ў пазнейшых спісах (*Нікіфароўскі, Слуцкі, Віленскі*). Пісаліся яны на беларускай мове пераважна беларускімі храністамі. У іх падаваліся звесткі з гісторыі ВКЛ, у тым ліку і Беларусі, расказвалася пра радаслоўныя літоўскія князёў. Многія летапісы насілі мясцовы характар, напрыклад, *Баркалабаўскі летапіс*. Усе гэтыя творы пісаліся на тагачаснай “рускай” мове (не без уплыву царкоўнаславянскіх моўных элементаў).

Большасць свецка-мастацкіх твораў, вядомых на той час, насіла перакладны характар, напрыклад, свецкія аповесці: *“Аповесць пра Атылу”* (пераклад з польскай мовы), *“Аповесць пра Трышчана”* (з сербскай), *“Троя”* (XVI ст.), *“Александрыя”* (XVII ст.). Арыгінальных мастацкіх твораў XIV–XVI стст. да нас дайшло мала. Гэта вершы *А. Рышчы, С. Полацкага; “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага (канец XVI – пачатак XVII ст); сатырычныя творы XVII ст., “Прамова Мялешкі” і “Ліст да Абуховіча”*.

Помнікі канца XVI–XVII стст. часта нематывавана, неапраўдана напаўняліся паланізмамі, што было выклікана неспрыяльнымі гістарычнымі ўмовамі для развіцця беларускай мовы ў гэты час. У некаторых тагачасных літаратурна-пісьмовых крыніцах гэтая з’ява прымала надзвычай шырокія памеры, што прыводзіла да засмечвання і абясцроўлення беларускай мовы.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што асноўнымі групамі літаратурна-пісьмовых помнікаў, створаных на тэрыторыі Беларусі ў XIV–XVII стст., былі *дзелавыя, рэлігійныя (канфесійныя) і свецка-мастацкія*. У гэты час усе найважнейшыя віды пісьменнасці былі заснаваны на беларускай мове, мелі беларускамоўную аснову. У адпаведнасці з гэтым можна вылучыць тры асноўныя стылі старабеларускай літаратурнай мовы: 1) *дзелавы (справодны)*; 2) *рэлігійны (канфесійны)*; 3) *мастацкі*. Сістэма стыляў старабеларускай літаратурнай мовы фактычна была атрымана ў спадчыну ад усходнеславянскай мовы. Аднак вылучэнне стыляў у старабеларускай літаратурнай мове грунтуецца на іншых крытэрыях, у параўнанні з тымі, якія былі ва ўсходнеславянскай мове XI–XII стст. Стылі адрозніваліся паміж сабою *не асновай (аснова ў іх была беларуская!)*, а спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характарамі лексікі і фразеалогіі, граматычных формаў і сінтаксічных канструкцый. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVII стст., між тым, характарызавалася збліжэннем стыляў, іх узаемапранікненнем, сціраннем рэзкіх межаў паміж сабой.

Лекцыя 4. КАНЦЫЛЯРСКА-ЮРЫДЫЧНАЕ ПІСЬМЕНСТВА XIV–XVII СТСТ.

Беларуская мова – дзяржаўная мова Вялікага княства Літоўскага. Мова юрыдычна-дзелавых помнікаў XIV–XVII стст.

У XIV ст. пры князю Альгердзе (1296–1377 гг.) беларуская мова стала дзяржаўнай мовай ВКЛ. Правое становішча яе як дзяржаўнай было юрыдычна замацавана ў другой і трэцяй рэдакцыях Літоўскага Статута (1566 і 1588 гг.). Так, у другой рэдакцыі Статута (1566 г.) гаворыцца: “... а писаръ земский по-руску маеть литэрами і словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иньшым языком и словы”. У гэты час беларуская мова шырока ўжывалася ва ўсіх сферах грамадскага і гаспадарчага жыцця, у справаводстве, судзе, школе, дыпламатычнай перапісцы, што спрыяла далейшаму пашырэнню і развіццю беларускай пісьменнасці, узбагачэнню і ўдасканаленню беларускай мовы. Дзякуючы гэтаму, у XIV–XVII стст. на беларускай мове была створана вялікая колькасць юрыдычна-дзелавых помнікаў.

Наогул, дзелавая пісьменнасць на беларускай мове – вельмі багатая ў колькасных адносінах і разнастайная па прызначэнні і змесце, паколькі літаратурна-пісьмовая мова беларускага народа выконвала дзяржаўныя функцыі ў ВКЛ, з’яўлялася мовай яго канцылярый, устаноў, справаводства і заканадаўства. На ёй на працягу XIV–XVII стст. вялася інтэнсіўная дзелавая перапіска, якая адлюстроўвала сацыяльна-эканамічныя і палітычныя стасункі ўнутры ВКЛ і яго сувязі з іншымі дзяржавамі. Помнікі дзелавога пісьменства ствараліся ў канцылярных літоўскіх князёў і розных дзяржаўных установах урадавамі пісараў, а таксама урадавымі асобамі. Узніклі яны ўсюды на агромністым абшары ВКЛ: у Вільні і Троках, Менску і Магілёве, Віцебску і Бярэсці, нават пры двары польскага караля ў Кракаве, калі дакумент адрасоўваўся ў Літву, пісары імкнуліся прытрымлівацца беларускай мовы. Значная колькасць дзелавых помнікаў была створана ўжо ў XIII–XIV стст. Сярод іх – *Дагаворная грамата Смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам (1229 г.), Дагавор Полацка з Рыгай (1330 г.), Грамата рыжан да віцебскага князя Міхаіла (~ 1300 г.)* і інш. Пераважна гэта былі гандлёвыя дагаворы і граматы – афіцыйныя і прыватныя пісьмовыя дакументы, якія ствараліся на беларускай моўнай глебе і функцыянавалі як помнікі дзелавой пісьменнасці.

Канцылярскай мовай ВКЛ у гэты час выступала беларуская мова. Яна грунтавалася на паўночна-беларускіх гаворках, што бытавалі каля Вільні. Актавае пісьменства на беларускай моўнай аснове выкарыстоўвалася на тэрыторыі этнічнай Літвы і паўночнай

часткі Украіны, дзе афарбоўвалася некаторымі мясцовымі фанетычнымі рысамі.

У параўнанні з іншымі жанрамі старабеларускага пісьменства, мова *дзелавых дакументаў* найбольш блізкая да жывой тагачаснай беларускай мовы, у іх фактычна адсутнічаюць царкоўнаславянскія. Аднак сярод разнастайнай па характары дзелавой пісьменнасці – актаў, прывілей, дагавораў, пастаноў і інш. – не ўсе помнікі аднолькава каштоўныя ў сувязі з рознай ступенню іх моўнай апрацоўкі. Адны з іх, асабліва тыя, што былі створаны ў цэнтры ВКЛ (Вільні, Троках, Менску, Гародні), вызначаліся больш дасканалай апрацоўкай мовы ў параўнанні з тымі помнікамі, якія пісаліся правінцыяльнымі пісарамі ў менш вядомых гарадах.

З аднаго боку, мова *дзелавых дакументаў* XV–XVII стст. працягвала традыцыі ўсходнеславянскага пісьменства. Найперш захоўвалася кампазіцыйная будова *дзелавых помнікаў*: па-ранейшаму яны складаліся па строга выпрацаваных схемах. Так званыя формулы-штампы асабліва часта ўжываліся ў пачатку і ў канцы дакументаў, стандартныя зачыны і канцоўкі былі ў іх звычайнай з’явай, напрыклад: *“смотрели есмо того дело”*; *“бил нам челом”*. У канцы дакумента заўсёды адзначалася, дзе, калі і кім ён быў напісаны, хто пры гэтым прысутнічаў (*“а при том были”* ...). У разгорнутых зачынах нарэдка змяшчаліся агульныя разважанні філасофскага зместу. У старабеларускіх *дзелавых помніках* актыўна выкарыстоўвалася тэрміналогія, выпрацаваная яшчэ ва ўсходнеславянскі перыяд (*право, оброкъ, мыто ‘пошліна’, ремесленникъ*). Уплыў пісьмовых традыцый адлюстраваны таксама і ў сінтаксісе: шырока выкарыстоўваліся тыповыя для старажытнарускай пісьменнасці сінтаксічныя канструкцыі. Напрыклад, даволі частым ва ўжыванні быў *сінтаксічны прыём наізваання канструкцый* (спалучэнне слоў і сказаў пры дапамозе злучальных злучнікаў *а, и*).

З другога боку, у мову дзелавой пісьменнасці пранікаюць асаблівасці жывой беларускай мовы. Сувязь мовы *дзелавых дакументаў* з народнымі гаворкамі паступова ўзмацняецца па меры набліжэння да нашага часу. Уплыў старажытнарускіх прыёмаў складання *дзелавых дакументаў*, выкарыстанне сродкаў “дзелавой мовы” папярэдняга перыяду прыкметна слабеюць, паступова выпрацоўваюцца самабытныя прыёмы напісання. Шаблоннасць, традыцыйнасць паступова змяняюцца, накапліваюцца элементы жывой беларускай мовы. Пачатак дзяржаўнага дакумента мог быць такім: *“Милотию божию мы, князь”*.... У канцы помніка магло быць: *“...а на то есмъ мы дали свое печати”*. У іншых дакументах сустракаем: *“Слушали того дело, мы нашли въ томъ правыхъ и виноватыхъ”*.

Мова *дзелавых дакументаў* XVI–XVII стст. даволі поўна перадае асаблівасці жывой беларускай мовы. Так, у Статуце ВКЛ

(1588 г.) адлюстраваны наступныя беларускамоўныя *фанетычныя асаблівасці*: напісанне *e* замест *h* (*вера, лето*); зацвярдзенне *шыпячых* і *p* (праяўляецца як варыянтнае напісанне побач са старажытнарускімі формамі (*кывда – кривда, учинити – учинити*); афрыката *дж* перадаецца спалучэннем літар *дж* (*приеждчати*); выбухны гук *г* у запазычаных словах перадаецца дыграфам *кг* (*кгвалтъ, кгмахъ, кгрунтъ*).

У марфалагічным складзе мовы Статута ВКЛ адзначаюцца такія рысы, як канчатак *-у(-ю)* ў назоўніках м.р. адз. л. Р.скл. (*посагу, скарбу, огню*), нават у дачыненні да канкрэтных назоўнікаў (*столу*); варыянтнае ўжыванне інфінітываў на *-тъ* і *-ти*: *шкодитъ – шкодити, ходитъ – ходити*.

Своесаблівай будовай канструкцый вызначаўся і *сінтаксіс* юрыдычных помнікаў. У Статутах, дзе асабліва патрабавалася дакладнасць, сустракаюцца разгорнутыя сінтаксічныя канструкцыі, аб'яднаныя паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю з вялікай колькасцю аднародных членаў сказа. З гэтай прычыны бывае нават цяжка вызначыць агульны змест выказвання і сінтаксічныя межы паміж асобнымі часткамі тэксту. Заўважым, што такія складаныя сінтаксічныя канструкцыі не з'яўляліся прыналежнасцю індывідуальнага стылю пісара – яны былі ўласцівы ўсёй дзелавай пісьменнасці і складалі яе адметную характарыстыку ў адрозненне ад іншых відаў старабеларускага пісьменства.

Багаццем *лексічнага матэрыялу* са Статутамі не можа параўнацца ні адзін іншы старабеларускі помнік. Спецыфічнай асаблівасцю лексікі гэтага юрыдычнага помніка з'яўлялася тое, што яна ахоплівала самыя разнастайныя сферы грамадскага, гаспадарчага і асабістага жыцця беларусаў, а таксама называла абстрактныя паняцці. Адметнасцю слоўніка дзелавай пісьменнасці было шырокае ўжыванне спецыяльных канцылярскіх, адміністрацыйных і юрыдычных тэрмінаў, якія адсутнічаюць зусім або толькі выпадкова трапляюцца ў іншых відах старабеларускага пісьменства. Так, значнай частотнасцю свайго ўжывання характарызуюцца *грамадска-палітычныя тэрміны*: назвы асоб па сацыяльным і службовым становішчы, прафесіі, рамястве, занятку, веравызнанні (*бояринъ, воевода, войтъ, десятникъ, паробокъ, гайдукъ, игумень, скоморохъ*), назвы сельскагаспадарчых рэалій (*вино, медъ, пиво, просо*).

У дзелавых помніках замацаваліся не толькі шматлікія ўсходне-славянскія тэрміны – некаторыя тэрміны самастойна ўзніклі на беларускай моўнай глебе або браліся з жывой гутарковай мовы, напрыклад: *статокъ*, 'маёмасць', *сведка* замест усх.сл. *послухъ*, *забойца* замест усх.сл. *головникъ*, *забіты* замест усх.сл. *голова*. Для мовы дзелавых дакументаў характэрным было ўжыванне двухчленных

тэрмінаў тыпу *книги земские (кгородские)*, *лист* ‘дакумент’ *жалованный* (*купчий, слушный, судебный, позовный*), *сторона жолоблывая, земская служба, медовая дань* і інш.

Шырокае ўжыванне атрымала лексіка нямецкага паходжання: *броварь, канцлерь, ротмистрь, шкода* і інш. Шляхі пранікнення германізмаў у беларускую мову былі розныя: адны з іх прыйшлі да нас шляхам непасрэднага запазычвання ад немцаў у раннюю эпоху падчас прамых гандлёвых сувязей насельніцтва паўночных гарадоў Беларусі з прыбалтыйскімі немцамі; другія ж былі запазычаны беларускай мовай праз пасрэдніцтва польскай.

Даволі значны пласт лексікі юрыдычных дакументаў утваралі паланізмы (*рада, радца, рахунокъ, варунокъ, маєтностъ* ‘маёмасць’ і інш.). Іх шырокае выкарыстанне часам было неапраўданым, бо ўжываліся яны замест агульнавядомых беларускамоўных лексічных эквівалентаў, напрыклад: *вшистка* замест *усё*, *жебы* замест *каб*, *кро(у)ль* замест *кароль*.

У актавым пісьменстве ўжывалася значная колькасць юрыдычных тэрмінаў лацінскага паходжання (*актъ, артикуль, декретъ, канцелярия, прерогатва, тестаментъ* ‘завяшчанне’, у тым ліку назоўнікі – назвы асоб па прафесіі ці пасадзе: *администраторъ, ассесоръ, депутатъ*, дзеясловы *информовати, визитовати*).

Прымусовая паланізацыя і акаталічванне беларускага насельніцтва з канца XVI ст., калі беларуская мова фактычна была выведзена з сацыяльнага ўжытку і адзінай дзяржаўнай мовай пасля 1696 г. стала мова польская, стварылі неспрыяльныя ўмовы для развіцця дзелавага пісьма па-беларуску.

Беларуская дзелавая пісьменнасць, якая даволі інтэнсіўна развівалася ў часы ВКЛ, была цесна звязана з народнай гутарковай мовай, бо прызначалася для шырокага выкарыстання ў практычнай дзейнасці людзей. Тым не менш, мова дзелавых дакументаў XV–XVI стст. – гэта не люстэркавы адбітак жывой беларускай мовы свайго часу. Аналіз арфаграфічных, граматычных і лексічных асаблівасцей дзелавой мовы сведчыць пра значную ступень залежнасці правапісу, граматыкі, слоўніка ад традыцыйных прыёмаў. Наяўнасць традыцыйных моўных рыс, якія не былі ўласцівыя жывой беларускай мове, якраз і збліжае мову дзелавой пісьменнасці з мовай іншых жанраў старабеларускай літаратуры. Замацаваныя ў дзелавых помніках фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы беларускай мовы пашыраліся ў старажытных тэкстах іншай жанрава-стылявой прыналежнасці. Менавіта праз дзелавыя дакументы старабеларуская літаратурная мова папаўнялася грамадска-палітычнай і юрыдычнай тэрміналогіяй, узбагачаючы тым самым сваю лексічную сістэму.

Лекцыя 5. **МОВА РЭЛІГІЙНЫХ ТВОРАЎ XV–XVII СТСТ.**

Францыск Скарына – беларускі першадрукар, асветнік, гуманіст.

Значэнне яго культурна-асветніцкай дзейнасці.

Мова выданняў Ф. Скарыны

Ф. Скарына – наш зямляк, нарадзіўся ў Полацку прыблізна каля 1490 г. (ці 1486 г.) у сям’і дробнага купца Лукіша Скарыны, які гандляваў футрамі. Бацькі рыхтавалі яго да купецкай дзейнасці, але дапытлівы палачанін выбраў сабе іншую дарогу. У 1504 г. Ф. Скарына паступіў у Кракаўскі універсітэт, у якім вучыўся да 1506 г. У 1506 г. па заканчэнні універсітэта ён атрымлівае званне бакалаўра філасофскіх навук. Пасля гэтага Ф. Скарына некаторы час падарожнічае па Еўропе, паглыбляючы веды па філасофіі, гісторыі, медыцыне. У 1512 г. ён паступае ў Падуанскі універсітэт у Італіі і ў гэтым жа годзе бліскуча здае экзамены на званне доктара лекарскіх навук. З 1512 па 1517 гг. звесткі пра жыццё Ф. Скарыны згублены. Ёсць меркаванні, што гэты час будучы першадрукар скарыстаў для навучання друкарскаму майстэрству, рыхтуючы да выдання “Біблію”. З 1517 г. ён у чэшскай Празе. *6 жніўня 1517 г. у Празе Ф. Скарына выдаў сваю першую кнігу “Псалтыр”.* Гэты дзень лічыцца пачаткам беларускага і ўсяго ўсходнеславянскага кнігадрукавання.

Ф. Скарынам кіравала ідэя – не толькі даць народу займальнае чытанне, але і імкненне да распаўсюджвання адукацыі і асветы ў родным краі. У прадмове да “Псалтыра” ён гаворыць, што яго кнігу можна скарыстоўваць пры навучанні грамаце: “детям малым початок всякое доброе науки, dorosлым – помножение в науце...”. Ф. Скарына клапаціўся, каб яго кніга была зразумелай для чытача, а таму асобныя царкоўнаславянскія словы тлумачыў на палях. Адпаведнікі з жывой беларускай мовы на палях – *гlosы* – можна разглядаць як пачатак беларускай лексікаграфіі. *На працягу 1517–1519 гг. Ф. Скарына выдаў 23 кнігі Бібліі на мове, блізкай да мовы старажытнага беларускага пісьменства.*

Яго пісьменніцкія здольнасці выявіліся пры напісанні да кожнай біблейскай кнігі *прадмоў і пасляслоўяў на беларускай мове.* У сваіх прадмовах аўтар гаворыць пра асвету, выступае прыхільнікам шырокай сістэмы адукацыі, звяртае ўвагу на маральнае значэнне друкаваных кніг, выкладае свае навуковыя і грамадска-палітычныя погляды і выяўляе новы тып патрыёта: яго патрыятызм праяўляецца не проста як любоў да Радзімы, а найперш як любоў да роднага народа, носбіта “рускаго языка”. На думку Ф. Скарыны, “мова – гэта і ацэнка нацыянальнай самабытнасці народа, і крыніца нацыянальнай свядомасці і патрыятычнага гонару”. Першадрукар выказваўся за

раўнапраўе моў, казаў, што ўсе мовы роўныя. У пасляслоўях ён гаворыць, што тая ці іншая кніга “выпушчана” яго працаю, выкладам, загадам, называе час і месца выдання кнігі.

З 1521 г. Ф. Скарына ў Вільні. У гэты час ён стварае друкарню ў доме Якуба Бабіча. У 1522 г. ім была выдадзена “*Малая падарожная кніжка*”, якая ўяўляла сабой звод малітваў і прызначалася для купцоў і гандляроў, якія часта знаходзіліся ў падарожжы. У 1525 г. быў выдадзены новазапаветны “*Апостал*”.

Пасля 1525 г. Ф. Скарына шмат падарожнічае. З 1529 па 1534 г. ён у Познані. Пра яго далейшае жыццё вядома вельмі мала. Будучы цяжкахворым чалавекам, славы першадрукар пакідае Вільню і ў 1535 г. зноў пераязджае ў Прагу, атрымаўшы запрашэнне ад чэшскага караля Фердынанда I, працуе батанікам у каралеўскім садзе. Год смерці Ф. Скарыны дакладна невядомы: 1541 ці 1551.

Вялікі вучоны, асветнік, гуманіст, чалавек энцыклапедычных ведаў, Ф. Скарына пакінуў пасля сябе вялікую спадчыну. Наш славы першадрукар быў гуманістам у самым прамым сэнсе гэтага слова, бо ў цэнтры яго ўвагі быў чалавек.

Мова выданняў Ф. Скарыны. Выдавецкая дзейнасць Ф. Скарыны адносіцца да той эпохі, калі мова беларускай пісьменнасці ў сваіх найважнейшых жанрава-стылявых разнавіднасцях перажывала працэс актыўнай дэмакратызацыі, якая ажыццяўлялася шляхам свядомага ці стыхійнага выпячвання з пісьмовых тэкстаў архаічных старажытнарускіх і царкоўнаславянскіх рыс і замены іх адпаведнымі сродкамі жывой беларускай мовы. Гэты працэс найбольш інтэнсіўна праяўляўся ў свецкай пісьменнасці, напрыклад, у летапісах і дзелавых дакументах. Але паступова ён распаўсюдзіўся і на канфесійную літаратуру на царкоўнаславянскай мове. На Беларусі вынікам такой эвалюцыі мовы царкоўнаславянскай пісьменнасці было ўзнікненне асобай, беларускай рэдакцыі (зводу) царкоўнаславянскай мовы. Мова выданняў Ф. Скарыны якраз і адлюстроўвае гэтую прагрэсіўную для тагачаснай Беларусі тэндэнцыю. Яго выданні аказаліся насычанымі беларускімі моўнымі рысамі ў такой ступені, што даследчыкі сутыкаюцца з цяжкасцямі пры вызначэнні іх моўнай асновы.

З пункту гледжання адносін да жывой беларускай мовы ўсе выданні Ф. Скарыны падзяляюцца на *дзве групы*. Адно з іх утвараюць пражскі “Псалтыр” 1517 г., віленская “Малая падарожная кніжка” 1522 г. і “Апостал” 1525 г. Гэтыя кнігі Ф. Скарына выдаў на царкоўнаславянскай мове беларускай рэдакцыі. Адносна “Псалтыра” першадрукар заўважаў, што ён выдаў гэту кнігу “не рушаючы самое псалтыры ни в чемъ же”. “Псалтыр”, “Малая падарожная кніжка”, “Апостал” характарызуюцца адлюстраваннем шматлікіх рыс беларускай мовы ў галіне лексікі, фанетыкі і граматыкі.

Да другой групы адносяцца самастойныя пераклады Ф. Скарынам біблейскіх кніг, выдадзеныя ў Празе на працягу 1517–1519 гг. У гэтых выданнях моўная аснова таксама царкоўнаславянская, але яна прыкметна парушаецца элементамі беларускай, чэшскай і польскай моў. Моўныя асаблівасці, якія характарызуюць “Псалтыр”, “Малую падарожную кніжку”, “Апостал”, уласцівы таксама і для яго перакладных біблейскіх кніг, з той толькі розніцай, што тут яны праведзены больш шырока і паслядоўна. З *граматычных рыс*, якія адлюстраваны ў выданнях Ф. Скарыны і адрозніваюць іх мову ад царкоўнаславянскай, можна адзначыць шматлікія выпадкі ўжывання канчатка *-у(-ю)* ў родным склоне назоўнікаў мужчынскага роду: *ветру, гласу, грому, клопоту, облаку, праху, скарбу, смутку, часу*. У Ф. Скарыны, па сутнасці, упершыню ў якасці варыянтнай нормы ў давальным склоне назоўнікаў на *-о* ўжываецца канчатак *-ови(еви)*: *богови, идолови, мужеви, цареви*. Новай з’явай можна лічыць шырокае выкарыстанне канчатка *-ове(-еве)* ў назоўным склоне множнага ліку: *вранове, докторове, послове*.

У сістэме прыметніка вылучаецца частае ўжыванне канчатка *-ого (-его)* ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду (*ветхого, драгого, моцного*) і канчатка *-ое (-ее)* ў жаночым родзе (*великое, вечное, чужое*).

У дзеясловах звяртае на сябе ўвагу канчатак 1-й асобы множнага ліку цяперашняга часу *-мо і -мы*: *говоримо, сидимо, ходимо, даемы, живемы*. З такімі ж канчаткамі ўжываюцца і формы заадачнага ладу 1-й асобы множнага ліку: *биймо, воюймо, жадаймо*.

Лексічны склад скарынаўскіх выданняў вызначаецца арыгінальнасцю і непаўторнасцю на фоне старабеларускай і наогул усходнеславянскай пісьменнасці таго часу: генетычную аснову яго слоўніка складае спрадвечна беларуская, царкоўнаславянская і захаднеславянская лексіка.

Надзвычай вялікі ў перакладных выданнях Ф. Скарыны разрад *спрадвечна беларускай лексікі*. Пераважная большасць такіх слоў захоўваецца ў сучаснай беларускай мове. Скарынаўскія пераклады насычаны такімі лексічнымі беларусізмамі-назоўнікамі, як *ботъ, вежа, волотъ, ворожбитъ, гай, господаръ, гукъ, детинство, згода, клопотъ, кривда, кропля, кутъ, матка, надея, поклепъ, полонъ, помста, подлога, промень, речъ, смутокъ, справа, суседъ, шибеница* і інш. Колькасць беларускай лексікі ў тэкстах Ф. Скарыны значна павялічваецца за кошт шматлікіх дзеясловаў рознага паходжання, якія з’яўляюцца спецыфічнай прыналежнасцю слоўнікавага складу беларускай мовы: *гинути, дбати, жадаати, обещати, помстити, працовати*. Беларускаю афарбоўку тэкстам Ф. Скарыны прыдаюць і шматлікія прыметнікі накішталт *голодный, даремный, добрый, дробный, смутный*.

Пры сучасным стане вывучанасці лексікі старабеларускай мовы пакуль няма магчымасці катэгарычна сцвярджаць, якія словы ў тэкстах Ф. Скарыны трэба аднесці да ліку ўласных новаўтварэнняў перакладчыка. Можна адзначыць, напрыклад, што лексемы тыпу *глупство, дуровство, скуповство* з'яўляюцца прыналежнасцю індывідуальнага стылю Ф. Скарыны, бо яны не фіксуюцца ні папярэднімі, ні больш познімі помнікамі беларускай пісьменнасці. Несумненнымі скарынаўскімі неалагізмамі можна лічыць назоўнікі *книжница* 'бібліятэка', *певница* 'музыка', *стороница* 'старонка'.

У перакладных выданнях Ф. Скарыны прыкметна выступае разрад запазычанай лексікі заходнееўрапейскага паходжання, у прыватнасці, чэхізмаў (*вчерашекъ, жадость, зазлити, смыркъ*), паланізмаў (*панъ, здрада, моцъ*), лацінізмаў (*алоесь, кришталъ, органъ, цымбалы*), германізмаў (*барва, лотръ, муръ, панцеръ, рада, смакъ, фунтъ*). Пры разглядзе складовых частак скарынаўскага слоўніка даводзіцца канстатаваць, што царкоўнаславянская лексічная стыхія тут пераважае. У яго перакладах пашыраны шматлікія царкоўнаславянскія наклікі назоўнікаў *адъ, бдение, благодарение, бракъ, воскресение, жертва, клевета, покаяние, распятие, роптание, скорбь, суета, трапеза, ярость*; дзеясловаў *благоволити, зрети, искусити, презирати, роптати, уповати*; прыметнікаў *алчный, безумный, блаженный, ветхий, дерзкий, нищий*; прыслоўяў *вкупе, днесъ, наки* і інш. Заўважым, што лексічныя царкоўнаславянскія ўводзіліся Ф. Скарынам у яго пераклады свядома і кваліфікаваліся ім як неабходная прыналежнасць рэлігійнага стылю і натуральны элемент тагачаснай пісьменнасці. Выкарыстанне царкоўнаславянскіх у яго перакладах можна разглядаць як наўмысны сродак надання рэлігійным тэкстам урачыстасці і ўзнёсласці ў сувязі з неабходнасцю проціпаставіць пры дапамозе моўных сродкаў творы Свяшчэннага пісання іншым відам тагачаснай літаратуры.

Заслуга Ф. Скарыны заключаецца ў тым, што ён прымяняльна да патрэб свайго часу стварыў *асобны тып гібрыднай царкоўнаславянска-беларускай пісьмовай мовы*, аналага якога немагчыма знайсці ва ўсходніх славян таго часу. Выданні Ф. Скарыны з'яўляюцца выдатным узорам беларускага варыянта царкоўнаславянскай мовы. Захаваўшы царкоўнаславянскую моўную аснову ў сваіх перакладах, ён узбагаціў іх беларускімі моўнымі сродкамі ў такой ступені, што мова яго перакладаў заняла самае крайняе становішча ў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы і фактычна аказалася прамежковым звяном у працэсе пераходу ад царкоўнаславянскай мовы да беларускай у сферы рэлігійнага ўжытку.

Увядзенне Ф. Скарынам у тэксты Свяшчэннага пісання сродкаў жывой беларускай мовы мела вырашальнае значэнне для

далейшага лёсу рэлігійнай пісьменнасці на Беларусі. Ён даў бліскучы ўзор уключэння сродкаў народнай мовы ў Свяшчэннае пісанне і тым самым парваў шматвяковую традыцыю выкарыстання з гэтай мэтай выключна канфесійнай царкоўнаславянскай мовы з яе амярцвелымі граматычнымі формамі і лексікай. Ф. Скарына ўпершыню выступіў як рэфарматар мовы ў такім кансерватыўным жанры, як рэлігійная літаратура. У гэтым найперш і заключаецца яго роля ў гісторыі беларускай мовы.

Вызначаны Ф. Скарынам кірунак выкарыстання беларускай мовы ў рэлігійных жанрах знайшоў далейшы працяг ў дзейнасці такіх яго паслядоўнікаў, як *Сымон Будны* і *Васіль Цяпінскі*, якія ўжо амаль цалкам перайшлі на беларускую мову.

Лекцыя 6. ЛЕТАПІСАННЕ НА БЕЛАРУСІ Ў XV–XVII СТСТ. МОВА БЕЛАРУСКІХ ЛЕТАПІСАЎ

Для вывучэння гістарычнай фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі старабеларускай мовы багаты матэрыял дае летапісанне, якое існавала на Беларусі амаль восем стагоддзяў (з XII па XIX стст.). Летапісы складаліся ў розныя часы ў розным сацыяльна-культурным асяроддзі, таму паводле зместу, ідэйнай скіраванасці і жанрава-стылістычных асаблівасцей яны вельмі разнастайныя.

Адметнае месца ў гісторыі беларускага летапісання займаюць летапісы XIV–XVII стст., якія былі створаны як агульнадзяржаўныя ў ВКЛ. Іх прынята называць беларуска-літоўскімі, бо яны – духоўны набытак двух народаў – беларускага і літоўскага, якія жылі ў адной дзяржаве амаль пяць стагоддзяў. Да нашага часу захаваліся чатыры беларуска-літоўскія зводы летапісаў у 23-х спісах, у якіх беларуская мова адлюстравалася неаднолькава: у адных пераважаюць рысы жывой народнай гаворкі, у іншых пры наяўнасці беларускіх асаблівасцей шырока адлюстроўваецца традыцыйная лексіка, граматычныя і фанетычныя рысы ўсходнеславянскай і стараславянскай моў.

Вывучэнне мовы летапісаў, распачатае акад. Я.Ф. Карскім і прадоўжанае Н.Т. Вайтовіч, Е.С. Мяцельскай, А.І. Жураўскім, Л.М. Шакуном, В.К. Мароз, засведчыла беларускамоўную аснову іх арыгінальных частак. Як устойлівую *фанетычную асаблівасць* мовы летапісных помнікаў вучоныя вылучаюць аканне: *мана^астыр^ь, карабл^ьх, в^ьитовта^ьавым*. Адзначаецца перавага поўнагалосных формаў: *полон, холонт^ь, середний*; пераход у → ў (праяўляецца праз змешванне графем у і в): *в^ьжо, в^ьмел, в^ьродили*. У галіне кансанантызму выразна

праяўляюцца такія моўныя з’явы, як змена *в* на *ў*: *были у великою милости, быти у Вилни*; зацвярдзенне *р*: *тры, прыехал*; зацвярдзенне губных зычных на канцы слоў: *любовъ, семь*; падаўжэнне зычных: *братанню*; асіміляцыя зычных (прыпадабненне глухих да звонкіх і шыпячых да свісцячых): *збирати, з нею, чешское*; распадабненне груп зычных *кт, чт* у выніку страты рэдукаваных: *нехто, хто, што*.

Асаблівасці марфалогіі старабеларускай мовы таксама знайшлі сваё адлюстраванне ў летапісах: ужыванне канчатка *-у* (побач з *-а*) для назоўнікаў м. р. адз.л. Р.скл. (*пирогу, скарбу, з голаду*); выцясненне кароткай формы прыметнікаў; ужыванне дзеепрыслоўяў цяперашняга часу незакончанага трывання з суфіксамі *-учи, -ючи, -ечи-* (*ждучи, служечи, ходечи*); замацаванне поўнай формы займеннікаў (*собе, тебе, тая, той*). Найбольш выразны прыклад у сінтаксісе летапісаў – выражэнне прыналежнасці пры дапамозе прыметнікаў замест назоўнікаў у Р.скл. (*брат Олгирдавъ, вбили дву братов скиргаиловых*).

Я.Ф. Карскі падкрэсліваў, што для мовазнаўцаў найбольшую цікавасць маюць тыя старажытныя пісьмовыя помнікі, у якіх “народны элемент пераважае.” Сярод беларускіх летапісаў з так званых мясцовых хронік вылучаецца *Баркалабаўскі летапіс*, створаны ў пачатку XVII ст., аўтарам якога з’яўляецца, хутчэй за ўсё, свяшчэннік Баркалабаўскай царквы Фёдар Піліпавіч Магілёвец. Асноўную ўвагу летапісец звяртае на падзеі мясцовага жыцця ў сяле і замку Баркалабаве, Быхаве, Магілёве, сведкам большасці якіх ён быў сам. Замалёўкі вясковага жыцця чытаюцца як мастацкая літаратура. На мове летапісу адбілася, з аднаго боку, адукаванасць аўтара, з другога – яго жыццё сярод простага народа, якое дазваляла засвойваць асаблівасці жывой беларускай мовы таго часу. На правапіс народна-гутарковая мова ўплывала слаба. Затое ў *фанетыцы* яе ўплыў быў адчувальны: тут часцей, чым у многіх іншых старабеларускіх пісьмовых помніках, перадаецца аканне, пераход *у* → *ў*; *п, х* на месцы *ф* (*пилип, огапья, прыстаўное в (восень, вулица)*).

У *галіне марфалогіі* часцей ужываецца канчатак *-у* у назоўніках м. р. адз. л. Р.скл. (*морозу, гневу*). Прыметнікі м. р. у Р.скл. адз. л. побач з канчаткам *-ого (-его)* маюць *-аго(-яго)*: *новаго, сильного*. У ж. р. пераважае двухскладовы канатак *-ое*, які захоўваецца сёння ў паэзіі і фальклоры (*днепровое, кислое*).

У летапісе шырока адлюстравалася лексіка жывой народнай мовы: назвы з’яў прыроды (*перуны и грады, гром, метелица, мороз, гололедица, ковзота*), назвы раслін і палявых работ (*жито, гречиха, овес, пшеница, цибуля, молотили*), назвы страў і прадуктаў харчавання (*хлеба просили, дай ложечку дитятку варивцу сырого, меду пресного*), назвы жывёл (*лоня застрелили, кобанов 50, лосей, вепров*). Пры апісанні падзей рэлігійнага жыцця ўжываюцца царкоўнаславянскія

(службы божественныя везати); там, дзе апавядаецца пра падзеі ў Польшчы, сустракаюцца паланізмы (*кроль, жолнере, мешкати*).

Пачаткам апошняга этапу летапісання на Беларусі лічыцца перыяд з сярэдзіны XVII ст., калі пачынаюць стварацца гарадскія хронікі. Да нашага часу дайшоў Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі, які ствараўся прыблізна з сярэдзіны XVII ст. па 1768 г. і быў напісаны на польскай мове. Помнік уяўляе сабой цікавы твор, амаль цалкам прысвечаны гісторыі нашага горада і складзены яго жыхарамі, мяшчанамі па сацыяльным становішчы: Міхаілам Панцырным, Янам Чарноўскім, Гаўрыілам і Стэфанам Аверкамі.

Тэматычная разнастайнасць апісаных падзей і фактаў (тут гаворыцца і пра будаўніцтва Ефрасінняў у Полацку царквы святога Спаса (1171 г.), і пра забойства польскім каралём Баляславам епіскапа Станіслава (1179 г.), і пра з'яўленне ў 1211 г. каметы) абумовіла багацце лексікі, пакладзенай у аснову твора.

Багаты “ваенны” матэрыял помніка вызначыў шырокае выкарыстанне ў ім ваенных тэрмінаў і паняццяў: *воевода, крестоносець, армія, стычка, нападение* і інш. Даволі ўжывальная ў летапісе лексіка са сферы рэлігійнага жыцця: *митрополитъ, католикъ, колоколь, христианинъ, владыка, икона*. У помніку шмат месца адведзена розным бытавым замалёўкам – апісанню падзей з жыцця гараджан, стыхійных бедстваў, надвор'я (*град, ветер, снег*).

Такім чынам, летапісы маюць вялікае культурна-гістарычнае значэнне не толькі як помнікі нацыянальнай літаратуры, але і як помнікі гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Лекцыя 7. НОВАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА Ў XIX СТ.: АСАБЛІВАСЦІ ФАРМІРАВАННЯ І РАЗВІЦЦА

1. Гістарычныя ўмовы фарміравання і асаблівасці развіцця новай беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XIX ст.

Як вядома, у канцы XVIII ст. беларускі народ апынуўся ў новых гістарычных абставінах: некалі магутная Рэч Паспалітая пасля трох падзелаў (1772, 1793, 1795 гг.) перастала існаваць. Беларускія землі канчаткова ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Іх далучэнне да Расіі, у цэлым, аказала дабратворны ўплыў на эканамічнае і культурнае развіццё Беларусі. Беларускі народ, пазбавіўшыся прымусовай паланізацыі, далучыўся да багатай культурнай скарбніцы рускага народа. Перадавая ж расійская грамадскасць не магла не зацікавіцца тым, што за народ далучыўся да Расіі, хто такія беларусы і якой мовай яны карыстаюцца. Прыярытэт у вырашэнні гэтых пытанняў адразу

ўзялі на сябе афіцыйныя ўлады. Было заяўлена, што Расія вярнула сябе частку рускага народа, якая ў выніку неспрыяльнага збегу гістарычных акалічнасцей часова трапіла пад уладу Польшчы, гібела і псавалася пад уплывам “пальшчызны”. Адносіны царызму да далучаных народаў Беларусі і Украіны выявіла Кацярына II, якая лічыла неабходным вынішчыць у мясцовага насельніцтва “распуснае меркаванне” аб сваім адрозненні ад велікарускага народа.

З польскага ж боку беларускія землі лічылі па-ранейшаму правінцыяй Польшчы, а беларускую мову разглядалі як дыялект польскай мовы, яе “крэсовае” адгалінаванне. Аж да 30-х гадоў XIX ст. польская мова бытвала ў школьным выкладанні і справаводстве, на ёй вялося богаслужэнне ў касцёлах.

Доўгі час не ўжывалася нават слова “беларусы”: у рускім друку выкарыстоўвалася назва “белорусцы” (для жыхароў усходняй часткі Беларусі), жыхароў заходніх земляў называлі “литвінамі” ці “литвякамі”. Уз’яднанне з Расіяй не вызваліла беларусаў ад сацыяльнага і нацыянальнага ўціску, не прывяло да стварэння хаця б якой-небудзь беларускай аўтаноміі. У складзе Расіі Беларусь канчаткова страціла не толькі дзяржаўнасць, але і сваю этнічную назву, ператварыўшыся ў паўночна-заходнюю ўскраіну імперыі.

Царскі ўрад ігнараваў не толькі дзяржаўную самастойнасць, але і этнічную, моўную, культурна-рэлігійную адметнасць беларускага народа. Беларускую мову называлі дыялектам (“наречіем”) велікарускай мовы (гэтай думкі прытрымліваліся нават такія слынныме лінгвістычныя аўтарытэты таго часу, як І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі, А. Патабня). Беларуская мова ў пісьменнасць, афіцыйны ўжытак і школу не дапускалася. Друкаваных органаў на беларускай мове на той час не існавала. Беларуская мова ў яе дыялектнай форме карысталася найперш сялянства, месчачкоўцы, ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў, а таксама дробная шляхта. Прадстаўнікі ж вышэйшага саслоўя гаварылі па-польску ці па-расійску.

Загадам Мікалая I у 1840 г. на Беларусі ў якасці афіцыйнай была ўведзена руская мова, што адкрывала шлях і рускаму заканадаўству, і рускай школе. У 1839 г. была ліквідавана уніяцкая царква, якая вяла набажэнства на беларускай мове. Усё, што знаходзілася пад беспісьмовым сялянскім бытам (канцылярыя, школа, царква), было рускім. Не працавала ніводнай школы на беларускай мове.

Такім чынам, паўкаланіяльнае становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, адсутнасць уласнай дзяржаўнасці, забарона беларускага друкаванага слова, эканамічная адсталасць і некаторыя іншыя вышэйшыя памянёныя акалічнасці замаруджвалі фарміраванне беларускай нацыі і яе мовы. Працэс складвання нацыянальнай мовы расцягнуўся больш як на стагоддзе – ад пачатку XIX ст. да першых

дзесяцігоддзяў XX ст. Галоўнай прычынай гэтага была найперш адсутнасць свайго дзяржаўна-палітычнага ўтварэння.

4. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палавіне XIX ст.

Пасля паўстання 1863 г. яшчэ больш узмацніўся сацыяльны прыгнёт беларускага народа. Царскім урадам была распрацавана сістэма мер, накіраваная на “абрусенне” Паўночна-Заходняга краю, падаўленне імкненняў беларускага народа развіваць нацыянальную культуру і літаратуру на роднай мове. У другой палавіне XIX ст. на Беларусі літаратурнае і культурнае жыццё рэзка запаволілася. Паранейшаму нельга было пісаць і друкаваць па-беларуску. Як і ў пачатку XIX ст., дазвалялася толькі друкаваць фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, гістарычныя дакументы і помнікі пісьменства. Заўважым, што ў гэты час на Беларусі быў наогул прыпынены кнігадрук. Так, за ўсё XIX ст. выйшла толькі 75 кніг на беларускай мове, а пасля паўстання 1863 г. да канца стагоддзя – ніводнай кнігі па-беларуску. Творы мастацкай літаратуры і публіцыстыкі выдаваліся або нелегальна, або за мяжою.

І ўсё ж літаратурна-культурнае жыццё на Беларусі ў другой палавіне XIX ст. не спынілася. Ля вытокаў новай беларускай літаратуры ў гэты час стаялі В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Я. Лучына, Ф. Тапчэўскі і іншыя пісьменнікі. З развіццём новай беларускай літаратуры ішло развіццё новай беларускай літаратурнай мовы, адбывалася яе далейшая літаратурная апрацоўка, складваліся граматычныя і арфаграфічныя нормы.

Усе беларускія пісьменнікі гэтага часу пісалі на мове роднай гаворкі, а таму лексіка, фанетыка, сінтаксіс іх твораў былі народна-дыялектнымі. Арыентацыя на народную аснову мела як станоўчы бок (нацыянальны каларыт, прастата, жывасць), так і адмоўны (абмяжоўваліся выяўленчыя магчымасці мовы, бо ў творах адлюстроўвалася пераважна мова ніжэйшых сацыяльных пластоў горада і вёскі, чым і тлумачылася “зніжанасць мовы”, моўны натуралізм у творах на “мужыцкую тэму”). Большасць пісьменнікаў пісалі ў той час і па-беларуску, і па-польску, а часам і па-руску, чым і тлумачылася шырокае выкарыстанне ў іх творах, якія напісаны па-беларуску, паланізмаў і русізмаў. Некаторыя паланізмы, апрача таго, траплялі ў літаратурную мову з вусных гаворак беларускага народа, дзе яны ўжо доўгі час ужываліся. Рускамоўныя элементы траплялі на беларускую моўную глебу праз пераклады твораў прагрэсіўнай рускай літаратуры, а таксама з асобных беларускіх гаворак пераходнага тыпу.

Моўныя асаблівасці твораў другой палавіны XIX ст. залежалі ад таго, які дыялект быў пакладзены ў іх аснову. З гэтай прычыны мова мастацкіх тэкстаў нярэдка была квяцістай, стракатай, часам прымітыўнай. Адсутнасць строгай агульнапрынятай нормы, кіраванне “на свой густ”, бо не было вядучага дыялекту, прыводзіла да стылістычнай неўпарадкаванасці мовы.

Асноўнай сферай, у якой выпрацоўваліся нормы новай беларускай літаратурнай мовы, была паэзія (П. Багрым, Я. Чачот, Я. Лучына, В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч) і публіцыстыка. Да першых публіцыстычных тэкстаў адносяцца *ананімныя гутаркі*, якія вельмі інтэнсіўна ствараліся на жывой беларускай мове напярэдадні паўстання 1863 г. і мелі ярка выражаны сацыяльны змест. У лік беларускіх публіцыстычных твораў XIX ст. уваходзілі таксама *адозвы і пракламацыі*, якія тлумачылі заганы тагачаснага жыцця і клікалі народ на барацьбу супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску. Самым радыкальным з усіх агітацыйных выданняў, што выходзілі напярэдадні і ў час паўстання 1863 г., была першая беларуская нелегальная газета “*Мужыцкая праўда*”, сем нумароў якой разам са сваімі паплечнікамі выдаў К. Каліноўскі.

Такім чынам, для беларускіх выданняў другой палавіны XIX ст. была характэрна адсутнасць сталых агульнапрынятых граматычных і арфаграфічных нормаў. І гэта зразумела: на тым узроўні, на якім знаходзілася беларуская літаратурная мова ў гэты час, яны проста не маглі скласціся. Больш за тое, незразумелым заставалася, на які дыялект трэба абапірацца пры іх выпрацоўцы. У XX ст. беларуская літаратурная мова ўступала ўсё яшчэ неўнармаванай і некадыфікаванай, не маючы распрацаванай навуковай тэрміналогіі і кніжна-пісьмовых стыляў.

Лекцыя 8. БЕЛАРУСКАЕ КНІГАДРУКАВАННЕ І РАЗВІЦЦЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў ПАЧАТКУ XX СТ.

Дазвол друкаваць па-беларуску ў пачатку XX ст. ажывіў літаратурную і кнігавыдавецкую дзейнасць на беларускай мове. У літаратуру прыходзяць новыя імёны: Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка, М. Гарэцкі, З. Бядуля і інш. Мацнее мастацкая і навукова-папулярная літаратура, друкуюцца падпольныя брашурны, ствараюцца першыя беларускія выдавецтвы.

Адно з першых легальных выдавецтваў было створана ў 1906 г. у Пецярбургу. Гэта была суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца”, якая праіснавала амаль да першай сусветнай вайны, паставіўшы за мэту “выдаваць і шырыць выдання беларускія і ўсё, што стыкаецца з

жыццём Беларусі”. Гэтая суполка выдала 22 беларускія кнігі, сярод якіх былі “Гапон” В.Дуніна-Марцінкевіча, “Дудка беларуская” і “Смык беларускі” Ф. Багушэвіча, “Жалейка” Я. Купалы, першы літаратурна-грамадскі зборнік “Маладая Беларусь”. Кнігі на беларускай мове друкаваліся двума шрыфтамі – кірыліцай і лацінкай.

У 1907 г. у Вільні было заснавана выдавецтва “Наша ніва”, якое разнастаіла літаратуру ад мастацкай да навукова-папулярнай. Узнікаюць іншыя беларускія выдавецтвы, у ліку якіх былі “Саха”, “Наша хата”, “Мінчук”, “Палачанін”.

З 1906 г. пачынаецца гісторыя беларускай легальнай прэсы. Першымі беларускімі легальнымі газетамі сталі газеты “*Наша доля*” і “*Наша ніва*.” Яны былі створаны для таго, каб заснаваць орган, вакол якога можна было б згуртаваць сілы для культурнага і нацыянальнага адраджэння беларусаў. “Наша доля” выходзіла ў Вільні з 1 верасня па 1 снежня 1906 г. Выйшла ўсяго пяць яе нумароў, якія былі канфіскаваны, на шостым нумары газету закрылі. У лістападзе 1906 г. пачала выходзіць “Наша ніва”, жыццё якой было больш доўгім – да жніўня 1915 г. (у гісторыі беларускай мовы гэты час называюць “*нашаніўскім перыядам*”). У 1906 г. у першым нумары “Наша ніва” заявіла: “Мы будзем бараніць справы весковых людзёў”... У газеце друкаваліся творы Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, Ц. Гартнага, З. Бядулі, К. Буйло, А. Гурло, іншых паэтаў і пісьменнікаў. Іх згуртаванне вакол “Нашай нівы” было з’явай станоўчай не толькі ў плане грамадскім, але і ў плане выпрацоўкі літаратурных нормаў. Гэта былі пісьменнікі розных стыляў і напрамкаў, якія ў аснову сваіх твораў клалі гаворкі той мясцовасці, з якой яны паходзілі.

Супрацоўнікі рэдакцыі актыўна працавалі над мовай, друкуючы матэрыялы з розных рэгіёнаў з захаваннем мясцовых асаблівасцей маўлення. Сёння па матэрыялах “Нашай нівы” можна правесці свайго роду рэканструкцыю пісьмовай мовы пачатку XX ст. Газета надавала вялікую ўвагу культуры мовы, адбору моўнага матэрыялу, яна папулярызавала беларускую мову, патрабуючы ад афіцыйных улад, каб у школах вялося яе выкладанне. Так, у артыкулах А. Луцкевіча “Родная мова і яе культурнае значэнне”(1910 г.), В. Ластоўскага “Родная мова” (1914 г.), Я. Купалы “Ці маем мы права выракацца роднай мовы?”(1914 г.) сцвярджалася, што беларуская мова – нацыянальнае багацце беларусаў, народны скарб, што беларусы засталіся народам толькі таму, што ў іх была родная мова, бо “яна калыска душы, гордасць і імя народа”, адзначалася, што беларусы павінны ствараць і развіваць сваю нацыянальную культуру на роднай мове. Газета дабівалася таксама ўвядзення беларускай мовы ў цэрквах і касцёлах.

Акрамя “Нашай нівы” і “Нашай долі”, у пачатку XX ст. выходзілі іншыя выданні : газеты “Беларус” (1913–1915 гг.), “Гоман” (1916–1917 гг.), “Дзянніца” (1916 г.); часопісы “Саха” (1912–1914 гг.), “Лучынка” (1914 г.), літаратурна-публіцыстычны альманах “Маладая Беларусь”.

Станаўленне нормаў беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст. адбывалася ў цяжкіх і супярэчлівых умовах. Адны дзеячы айчыннай культуры бачылі ўзоры літаратурнай мовы ў рускай, іншыя – імкнуліся адгарадзіць беларускую літаратурную мову ад іншых моў, найперш рускай і польскай. Гэтую барацьбу зведала і выдавецкая практыка “Нашай нівы”. Доўгі час газета выдавалася двума шрыфтамі: лацінкай і кірыліцай. З 1912 г. “Наша ніва” пачала выдавацца толькі кірыліцкімі літарамі (“гражданкой”) з некаторымі зменамі для перадачы беларускіх гукаў. Друкаванне “гражданкой” азначала перанясенне рускіх графічных традыцый. Разам з тым адлюстроўваліся і беларускія графічныя асаблівасці: *i* замест *и*; *шч* замест *щ*; увядзенне *ў*, *ё*; *е* замест “*яць*”; размежаванне *з фрыкатыўнага* і *з выбушнога*.

Дзякуючы “Нашай ніве”, замацоўваецца фанетычны прынцып напісання ў сістэме вакалізму. Так, на пісьме перадавалася аканне і яканне (*вада*, *вясёлы*, *пярун*), але *горэ*, *перэскаківаць*, *новаго*. Напісанне зычных, у цэлым, перадавалася паводле марфалагічнага прынцыпу, аднак і ад яго адыходзілі, каб перадаць дзеканне, цеканне, пераход гукаў *в, л у ў* (*пераходзіць*, *прыцягнуць*, *духоўны*, *прыняў*). На пісьме адлюстроўвалася зацвярдзенне *шыпячых, р, ц* (*мужык*, *утрымаць*, *цэлы*), асіміляцыйныя з’явы (*збіраць*, *песня*, *сьнег*). Усе найважнейшыя рысы беларускай фанетыкі ў пачатку XX ст. перадаваліся яшчэ непаслядоўна. Характэрнай асаблівасцю “нашаніўскага перыяду” была *варыянтнасць* на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы. Так, у “Нашай ніве” сустракаем: *яшчэ* і *ешчэ*, *ляснікова* і *леснікова*, *рэка* і *рака*, *верабей*, *вірабей* і *арабей*. Паколькі не было ўзаконенага арфаграфічнага рэжыму, то дапускаліся розныя граматычныя адхіленні і адвольнасці: *паможэце* і *поможыце*. Часам сустракаліся апіскі.

У пачатку XX ст. рэзка ўзрасла колькасць друкаваных кніг, што прывяло да пошукаў адзінай літаратурнай нормы. Пэўныя правілы беларускага правапісу ўжо існавалі. Яны хоць і склаліся стыхійна, але іх імкнуліся прытрымлівацца ўсе беларускія выдавецтвы.

З’яўленне разнастайных друкаваных твораў – вершаваных, пражаных, навука-папулярных – выклікала неабходнасць шукаць новыя сродкі і прыёмы літаратурнага выражэння: словы, выразы, канструкцыі. Асабліва прыкметна ўзбагачаецца лексіка і фразеалогія беларускай мовы. Пісьменнікі, што прыходзілі ў літаратуру, прыносілі

не толькі новыя тэмы, але і новую лексіку, фразеалогію, якую бралі з народна-гутарковай мовы. Лексіка-фразеалагічныя сродкі мастацкіх твораў у пачатку XX ст. былі больш багатыя, чым у XIX ст. У сувязі са зменаю ў грамадскім жыцці ў пачатку XX ст. з'явіліся новыя словы: *агітацыя, сацыяліст, правіцельство, нацыя, зьезд, заседанне, парлямэнт, дэпутат* і інш. Пачынае фарміравацца навукова-тэхнічная тэрміналогія, сустракаюцца сельскагаспадарчыя тэрміны, узятыя з народна-дыялектнай мовы ці створаныя штучна: *ралья, канюшына, праваднік, пай*. У мовазнаўчых артыкулах ужываюцца тэрміны, якія ўтварыліся на базе народна-дыялектных сродкаў: *недаказ* 'шматкроп'е', *чужэслоў* 'двукоесе', *пытаннік* 'пытальнік', *зык* 'гук' (*галосны, сагалосны*), *закавырка* 'коска', *працяжка* 'працяжнік', *кліч* 'клічнік'. І ўсё ж пры адсутнасці строгіх нормаў у літаратурную мову трапляюць дыялектызмы і вузкаўжывальныя словы. Нярэдка такія словы адразу тлумачыліся ў тэксце.

У гэты час у сувязі з пашырэннем кнігадрукавання ўзмацняецца працэс лексічнага запазычвання з іншых моў, асабліва з рускай. Часам паралельна ўжывалася слова "чужое" і яго пераклад. Нярэдка ў дужках давалася тлумачэнне запазычанага слова, а ў некаторых выпадках і наадварот: уласнабеларускае тлумачылася запазычаным. Напрыклад, *дасрочны* (раней тэрміну), *крэдыт* (пазычка), *правіант* (харчы), *біяграфія* (жыццёапісанне), *петыцыя* (*прашэнне*), *артыстычная творчасць* (іскусство), *грамадзянство* (обшчэство), *каморнік* (землямер).

У пачатку XX ст. тэматыка і жанры публікацый становяцца ўсё больш разнастайнымі. Больш выразна пачынаюць размяжоўвацца спосабы і сродкі літаратурнага выражэння. Калі ў XIX ст. публіцыстыка і мастацкія творы мала чым адрозніваліся: у публіцыстычных творах можна было сустрэць мастацкае апісанне і, наадварот, у мастацкім творы – публіцыстычныя радкі, то ў пачатку XX ст. назіраецца размежаванне сродкаў на *асобна публіцыстычныя* і *асобна мастацкія*. Паступова складваецца стылістычнае размежаванне аўтарскай мовы і мовы персанажаў, якая індывідуалізуецца. У стылістычнай сістэме літаратурнай мовы ўсё больш выразна акрэсліваецца публіцыстычны стыль, у меншай меры – навуковы (навукова-папулярны). Такім чынам, у пачатку XX ст. у межах беларускай літаратурнай мовы развіваліся тры асноўныя стылі: *мастацкі, публіцыстычны* і *навуковы* (*навукова-папулярны*).

Вядучыя беларускія пісьменнікі – Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка – дбалі пра развіццё літаратурнай мовы, патрабавальна адносіліся да адбору моўных сродкаў. Правапіс для іх быў найпершым клопатам. У дзейнасці мастакоў слова – прадстаўнікоў розных дыялектаў – усё больш выразна выяўляліся і

замацоўваліся агульнапашыраныя моўныя рысы. І ўсё ж у пачатку ХХ ст. у беларускай літаратурнай мове адсутнічала адзіная і абавязковая арфаграфія. Хоць і існавалі пэўныя правілы правапісу, якіх павінны былі прытрымлівацца ўсе беларускія выдавецтвы і пісьменнікі, аднак пры адсутнасці адзінага ўзаконенага арфаграфічнага рэжыму ў выданнях дапускаліся розныя адвольнасці. Адсутнасць цвёрдых граматычна-правапісных нормаў перашкаджала развіццю беларускага кнігадрукавання і пашырэнню літаратурнай мовы ў народзе, яе вывучэнню.

Лекцыя 9. АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў 20-я ГАДЫ ХХ ст.

Пасля рэвалюцыі 1917 г. пачынаецца даволі цікавы і шмат у чым вызначальны этап развіцця беларускай літаратурнай мовы. 20-я гады ХХ ст. з'явіліся тым часам, калі ў структуры і функцыях беларускай літаратурнай мовы адбыліся значныя змены. У 1920 г. беларуская мова, як вядома, набыла статус дзяржаўнай. У 1924 г. выходзіць пастанова ЦВК БССР, якая дае беларускай мове права стаць афіцыйнай у дзяржаўным і судовым справаводстве. Пачалося ажыўленне беларускай культуры, быў узят курс на беларусізацыю. *Беларусізацыя* – гэта палітыка кампартыі і ўрада БССР у 20-я гады, накіраваная на заканадаўчае замацаванне за беларускай мовай функцый дзяржаўнай мовы: перавод на беларускую мову дзейнасці дзяржаўных, партыйных і грамадскіх устаноў і іх справаводства, пераход на беларускую мову навучальнай і выхаваўчай дзейнасці большасці школ, павелічэнне ролі беларускай мовы ў галіне культуры, друку, сацыяльна-бытавога абслугоўвання і інш.

Як жа адбывалася ажыўленне палітыкі беларусізацыі? Ва ўсіх школах рэспублікі беларуская мова была ўведзена як прадмет. У 20-ці% школ яна стала мовай выкладання іншых прадметаў. На роднай мове друкаваліся не толькі мастацкія і публіцыстычныя творы, але і навуковыя выданні. Упершыню ў гісторыі на беларускай мове былі створаны падручнікі, вучэбныя дапаможнікі для школ, тэхнікумаў, ВНУ, навуковыя працы па розных галінах ведаў, у тым ліку тэрміналагічныя зборнікі, заканадаўчыя акты і распараджэнні. Уздым у 20-я гады беларускай культуры, якая выкарыстала часовую магчымасць развіцця, прывёў да ўзнікнення вялікай колькасці беларускіх тэкстаў і далучэння мільёнаў людзей да беларускага слова. К канцу 20-х гадоў каля 90% літаратуры, што выдавалася, была беларускамоўнай, звыш за 89% школ мелі беларускую мову навучання. Беларуская мова стала мовай справаводства і навукі.

Аднак у канцы 20-х гадоў беларусізацыя стала кваліфікавацца партыйнымі органамі як памылка, у выніку чаго ў нацыянальнай палітыцы быў зроблены паварот у бок узмацнення так званай інтэрнацыяналізацыі савецкага грамадства, а на самой справе, русіфікацыі нацыянальных меншасцей, устанаўлення гегемоніі рускай мовы. Гэты працэс суправаджаўся нечуванымі рэпрэсіямі. Працэсы беларусізацыі сталі затухаць, а ў хуткім часе наогул пачалася барацьба з так званым “буржуазным нацыяналізмам”, пад якім мелася на ўвазе ўсякае праяўленне нацыянальнай самасвядомасці ў “нярускіх” рэспубліках і які разглядаўся як страшэнная пагроза для існуючага ладу. Усе, хто актыўна ўдзельнічаў у стварэнні беларускай нацыянальнай культуры, былі прылічаны да буржуазных нацыяналістаў (так званых “нацдэмаў”). На Беларусі пачалася кампанія па выкрыцці “нацдэмаў”, да якіх былі аднесены амаль усе, хто працаваў на ніве роднай мовы, культуры, навукі і асветы. У 30-я гады пераважная большасць іх была знішчана (В. Ластоўскі, С. Некрашэвіч, Я. Лёсік, П. Бузук, О. Воўк-Левановіч, Б. Тарашкевіч і інш).

Усталяванне сталінскага таталітарнага рэжыму ў 30-я гады гвалтоўна спыніла працэс беларусізацыі. Жорсткія рэпрэсіі супраць беларускай інтэлігенцыі, у выніку якіх быў знішчаны цвет беларускай нацыі, лепшыя прадстаўнікі нацыянальна арыентаванай інтэлігенцыі, масавае высяленне сялян з рэспублікі спынілі працэс беларусізацыі – працэс вяртання народу яго мовы і іншых духоўных каштоўнасцей. У выніку “чысткі” беларускага грамадства пад сцягам барацьбы супраць “нацдэмаў”, палітычных рэпрэсій былі знішчаны і разграблены асноўныя фонды беларускіх рукапісаў, першадрукаў, прыватных і дзяржаўных бібліятэк, загінулі шматлікія тэксты пісьменнікаў і вучоных. У дзяржаўных установах беларуская мова паступова пачала замяняцца рускай мовай. У 1938 г. выходзіць пастанова СНК і ЦК ВКП(б) “Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей”. З гэтага часу пачынаецца мэтанакіраванае выцясненне беларускай мовы з навучальна-выхаваўчага працэсу ў школе.

Лекцыя 10. ВЫПРАЦОЎКА І ЗАМАЦАВАННЕ ГРАФІЧНЫХ І ГРАМАТЫЧНА-ПРАВАПІСНЫХ НОРМАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў 20–30-я ГАДЫ ХХ ст.

Першыя спробы кваліфікаваць граматычна-правапісныя нормы беларускай мовы былі зроблены братамі Антонам і Язэпам Лёсікамі, якія ў 1917 г. апублікавалі лацінскім шрыфтам дапаможнік “Як правільна пісаць па-беларуску”, а ў 1918 г. на яго аснове выдалі

“Беларускі правапіс”. Аднак найбольш аўтарытэтным на той час выданнем з’явілася “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча (1918 г.), у якой былі дакладна сфармуляваны асноўныя прынцыпы і правілы беларускай арфаграфіі, вызначаны граматычныя рысы беларускай мовы. На аснове тарашкевічаўскай “Беларускай граматыкі” ў 1921 г. Я. Лёсікам была выдадзена “Практычная граматыка беларускай мовы”.

З выхадам граматыкі Б. Тарашкевіча пачаўся працэс стабілізацыі нормаў беларускай літаратурнай мовы. У граматыцы, хоць яна і садзейнічала ліквідацыі арфаграфічнага разнабою, заставаліся яшчэ спрэчнымі і нявырашанымі асобныя пытанні: неўладкаваным быў правапіс запазычаных слоў, імёнаў, прозвішчаў, геаграфічных назваў. Некаторыя арфаграфічныя пытанні былі яшчэ недастаткова распрацаваны, а асобныя правілы – занадта складаныя.

Ішоў час. З ідэяй перагляду некаторых правіл “Беларускай граматыкі” Б. Тарашкевіча выступілі браты Язэп і Антон Лёсікі, якія распачалі арфаграфічную дыскусію ў прэсе “Да пытання рэформы беларускага правапісу” (1926 г.). Гэтая дыскусія ўзнімала шэраг нявырашаных у правапісе пытанняў. Яе вынікам стала скліканне *Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў лістападзе 1926 г.* На канферэнцыю былі запрошаны вучоныя з усёй краіны і з-за мяжы. На ёй разглядаліся два асноўныя пытанні: 1) аб рэформе азбукі (выступіў Я. Лёсік); 2) аб рэформе правапісу (выступілі Я. Лёсік, С. Некрашэвіч). Так, Я. Лёсік прапанаваў узаконіць поўнае аканне і яканне (г.зн. любы галосны няверхняга пад’ёму пасля цвёрдага зычнага павінен перадавацца праз *а* (*баранаваць, дапо*), а пасля мяккага – праз *я* (*ляжкадумны, цяракуліць*). Зычныя ж гукі было прапанавана пісаць паводле фанетычнага прынцыпу (*казьба, ношка*). Таксама Я. Лёсікам была вынесена прапанова не абазначаць на пісьме асіміляцыйную мяккасць зычных (г.зн. пісаць *смех, каменне*). С. Некрашэвіч жа выступіў за напісанне ў першым пераднаціскным складзе галоснай *я*, а ва ўсіх астатніх ненаціскных складах – галоснай *е*: *вясна*, але *веснавы*. Я. Лёсік выступіў за ўвядзенне своеасаблівых дыграфіў *дж* і *дз*. Частка ўдзельнікаў канферэнцыі ўнесла прапанову перавесці беларускае пісьмо на лацінку. Аднак большасцю мовазнаўцаў гэтая прапанова падтрымана не была, бо лацінка менш прыстасавана для перадачы беларускіх фанетычных асаблівасцей.

У выніку працы канферэнцыі была прынята пастанова аб некаторых зменах у правапісе, якія павінны былі садзейнічаць больш правільнаму адлюстраванню беларускіх моўных асаблівасцей. Так, было прынята: 1) у другім пераднаціскным складзе пісаць *е*; 2) прыназоўнік *без* і часціцу *не* заўсёды пісаць з літарай *е*; 3) не

скарачаць і пасля галоснай у пачатку слова (замест да *Йвана* пісаць да *Івана*). Значэнне канферэнцыі, якая выклікала шырокі рэзананс у краіне і за мяжой, у гісторыі беларускай мовы было ў тым, што яна ўпершыню пры шырокім удзеле айчынных і замежных лінгвістаў абагульніла дасягненні беларускай філалагічнай навукі і пазначыла галоўныя кірункі яе развіцця.

У 1930 г. быў апублікаваны “Праект беларускага правапісу”, пасля якога ў 1933 г. прынята *Пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”*. Гэта была першая пастанова, якая мела значэнне закона. Яна змяшчала ў сабе 23 палажэнні, якія закраналі пераважна тыя правілы, пры рэалізацыі якіх на практыцы назіраўся арфаграфічны разнабой. У правапіс былі ўнесены значныя карэктывы, якія не маюць адназначнай ацэнкі нават і сёння. Дадзеная пастанова афіцыйна ўзаконіла адзіныя і абавязковыя для ўсіх арфаграфічныя правілы¹.

Сярод іх назавём наступныя:

1) перастала абазначацца на пісьме асіміляцыйная мяккасць зычных (*дзве, дыханне, след*);

2) пашырылася аканне на словы іншамоўнага паходжання (*маналог, прафесар*), аднак яно не распаўсюджвалася на “інтэрнацыянальныя рэвалюцыйныя словы” тыпу *большэвік, пролетарый, рэволюцыя, соцыялізм, комуна, комунізм, комсомол, піонер, Комінтэрн, профсоюз* і вытворныя ад іх, якія з мэтай пралетарскай інтэрнацыяналізацыі беларускай мовы патрабавалася (не інакш, як па ідэалагічных меркаваннях) пісаць так, як у рускай мове, адкуль яны былі запазычаны. Да таго ж, імёны і геаграфічныя назвы патрабавалася пісаць з захаваннем асаблівасцей той мовы, з якой яны ўзяты (*Орол, Ока, Шэўчэнка, Плеханаў* і інш.);

3) памякчаліся зычныя ў запазычаных словах перад *е* (*методыка, педагог, сезон, Амерыка* замест *мэтодыка, пэдагог, сэзон, Амэрыка*), за выключэннем *д, т*, якія заставаліся цвёрдымі;

4) у іншамоўных словах пасля *з, с* заўсёды пісаць *і* (*сістэма, фізіка, універсітэт* замест *сыстэма, фізыка, універсытэт*);

5) перад пачатковымі націскнымі галоснымі *о, у* заўсёды пісаць *в* прыстаўны, за выключэннем геаграфічных назваў (*восень, вуліца*, але *Орша, Ула*);

6) зычныя *г, ж, ш, з, к* не зліваць з суфіксальным *с* (*Волжскі, каўказскі, чэшскі*). У беларускіх словах *ж* і *ш* перад *с* суфіксальным не пісаць (*мноства, таварыства*);

7) для перадачы раздзельнага вымаўлення зычнага з наступным

¹ гл. Красней, В.П., Шакун, Л.М. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мн., 1986. – С. 203–205.

галосным пісаць *апостраф* (выключэнне – зычны *л*, пасля якога патрабавалася пісаць *мяккі знак: Ільіч, рэльеф*).

У марфалогіі было вырашана:

1) пашырыць ўжыванне канчатка *-а (-я)* ў назоўніках м.р. адз. ліку ў Р. склоне (*завода, соцыялізма, правапіса* і інш.). Са сферы выкарыстання з канчаткам *-у* выключаліся назвы грамадскіх фармацый, а таксама вучэнняў, хімічных элементаў, хоць у мове існавала традыцыя ўжываць іх з гэтым канчаткам. Відаць, не лінгвістычнымі меркаваннямі была прадыхавана наступная рэкамендацыя: словы тыпу *комунізм, інтэрнацыяналізм* у Р.скл. пісаць з канчаткам *-а, капіталізм, імперыялізм* – з канчаткам *-у*. Для назоўнікаў мн.л. у Р.скл. шырока ўводзіліся такія формы, як *норм* замест *нормаў*, *форм* замест *формаў*, *народнасцей* замест *народнасцяў*. Гэта, зразумела, негатыўна адбівалася на мілагучнасці беларускай мовы, для якой нехарактэрны збег зычных на канцы слова.

2) назоўнікі м.р. і н.р. мн.л. у Д. і М.скл. пісаць з канчаткамі *-ам (-ям)* і *-ах (-ях)*, замест *-ом (-ём)* і *-ох (-ёх)* адпаведна (*палям* замест *палём*; *братам* замест *братом*; *на сталах* замест *на сталох*; *у палях* замест *у палёх*).

3) загадны лад дзеясловаў мн.л. пісаць толькі як *станьма, кіньма, станьце, кіньце*;

4) увесці ў беларускі правапіс дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч- (-юч-)*, што вымагалася спецыфікай навуковага і публіцыстычнага стыляў, дакладнасцю, лаканічнасцю і сцісласцю моўных сродкаў выражэння (*існуючы закон, пануючы класс, узрастаючая прагрэсія* і інш.).

Аднак і пасля пастановы правілы арфаграфіі не былі дакладна сфармуляваны, асабліва ў адносінах да ўласных іменаў і запазычаных слоў. Напрыклад, пісалі *Аляксандр*, калі ён па нацыянальнасці беларус, і *Александр*, калі ён рускі. Пры напісанні геаграфічных назваў і імёнаў іншых народаў захоўваліся пачатковыя *о, в, т, а* (*Владзікаўказ, Орджанікідзе, Терэхаў*. Беспадстаўнымі, на нашу думку, былі выключэнні, на якія не пашыралася аканне, тыпу *піонер, дэмократ* і інш. (гл. вышэй). У 1934 г. на аснове пастановы быў выдадзены “*Праваніс беларускай мовы*”.

У гісторыі беларускай мовы *рэформа правапісу 1933 г.* (заўважым, што ў тагачасных афіцыйных дакументах разгледжаныя змены ў правапісе не называліся *рэформаю*) – з’ява неадназначная: з аднаго боку, яна абагульніла здабыткі айчыннага мовазнаўства 20-х гадоў, а з другога – трапіла пад моцны палітычна-ідэалагічны ўплыў. Рэформа беларускага правапісу 1933 г., праведзеная пад час сталінскіх рэпрэсій дырэктыўным спосабам, мела выразны крэн у бок рускай

мовы і была накіравана на вынішчэнне нацыянальных адметнасцей на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы.

Далейшы шлях развіцця беларускай мовы – гэта шлях яе самавынішчэння і асіміляцыі рускай мовай. Пасля 1933 г. адбываецца планамерны працэс нівеліравання беларускай мовы, што выявілася найперш у зменах яе слоўнікавага складу. Так, напрыклад, у 30-я гады з лексічнай сістэмы выпалі такія словы, як *суполка*, *землятрус*, *фундатар*, *стасунак*, *варунак*. З году ў год, крок за крокам адбывалася страта роднай мовы ва ўсіх сферах грамадскага і культурнага жыцця.

Распачатая ў канцы 30-х гадоў арфаграфічная дыскусія працягвалася і пасля Вялікай Айчыннай вайны (канферэнцыі АН БССР 1950, 1952 гг.). У 1957 г. Саветам Міністраў БССР была прынята пастанова “*Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу*”¹.

У адпаведнасці з ёю Інстытутам мовазнаўства АН БССР былі падрыхтаваны і выдадзены “*Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*” (1959 г.), якімі мы карыстаемся і сёння (да першага верасня 2010 г.). Змены у сучасным беларускім правапісе рэгламентуюцца *Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*, зацверджанымі Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994.
2. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мн., 1967. – Т. 1.
3. Карский Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа / Е.Ф. Карский. – Мн., 1955–1956. – Вып. 1–3.
4. Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі. – Мн., 2001.
5. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мн., 1968. – Т. 2.
6. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мн., 1986.
7. Плотнікаў, Б.А. Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства: вуч. дапам. / Б.А. Плотнікаў. – Мн., 2002.
8. Плотнікаў, Б.А. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мн., 2003.
9. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. – Мн., 1961–1963. – Ч. 1–2.

¹ гл. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П. Красней, Л.М. Шакун. – Мн., 1986. – С. 205–207.

10. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд. – Мн., 1984.
11. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М. Шакун. – Мн., 1995.
12. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мн., 1970.
Дадатковая
13. Анічэнка, У.В. Слоўнік мовы Скарыны / У.В. Анічэнка. – Мн., 1977–1994. – Т. 1–3.
14. Баханькоў, А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс / А.Я. Баханькоў. – Мн., 1982.
15. Беларусазнаўства / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мн., 1998.
16. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мн., 1980.
17. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мн., 1970.
18. Воўк-Левановіч, О.В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы / О.В. Воўк-Левановіч. – Мн., 1994.
19. Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд / пад рэд. М.А. Лазарука, А.А. Семяновіча. – 3-е выд. – Мн., 1997.
20. Гравюры Скарыны. – Мн., 1972.
21. Закон аб мовах у Беларускай ССР. – Мн., 1990.
22. Ковалевская, Е.Г. История русского литературного языка / Е.Г. Ковалевская. – М., 1978.
23. Кожин, А.Н. Литературный язык Киевской Руси / А.Н. Кожин. – М., 1981.
24. Лепешаў, І.Я. Дазнанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2000.
25. Ліс, А. Браніслаў Тарашкевіч / А. Ліс. – Мн., 1996.
26. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. – Мн., 1988.
27. Лыч, Л.М. Беларуская нацыя і мова / Л.М. Лыч. – Мн., 1994.
28. Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі / уклад. Т.В. Кузьмянкова [і інш.]. – Мн., 1994.
29. Станкевіч, Я. Гісторыя беларускага языка / Я. Станкевіч. – Мн., 1992.
30. Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф.П. Филин. – Л., 1972.
31. Шакун, Л.М. Карані роднай мовы / Л.М. Шакун. – Мн., 2001.
32. Юрэвіч, У. Слова жывое, роднае, гаваркое...: дапам. для наст. / У. Юрэвіч. – Мн., 1998.
33. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд., выпр. – Мн., 1989.
34. Яскевіч, А. Абранне вечнасці / А. Яскевіч. – Мн., 1999.
35. Яскевіч, А.А. Старабеларускія граматыкі: Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці / А.А. Яскевіч. – Мн., 1996.

Слоўнікі

36. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А.М. Булыкі. – Мн., 1982–2008. – Вып. 1–28.
37. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мн., 1983.
38. Падручны слоўнік старабеларускай літаратурнай мовы / склад.: А.С. Дзядова, В.Э. Зіманскі. – Віцебск, 2004.
39. Прыгодзіч, М.Р. Старабеларускі лексікон / М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова. – Мн., 1997.
40. Старабеларускія лексіконы / уклад. А.А. Яскевіч. – Мн., 1992.

ЗМЕСТ

<i>Прадмова</i>	3
<i>Частка I. ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ</i>	4
<i>Лекцыя 1. Уводзіны</i>	4
<i>Лекцыя 2. Гістарычная фанетыка</i>	7
<i>Лекцыя 3. Фанетычныя працэсы дапісмавай эпохі, адлюстра- ванне іх вынікаў у беларускай мове</i>	9
<i>Лекцыя 4. Фанетычныя працэсы пісьмавай пары</i>	13
<i>Лекцыя 5. Фанетычныя змены, не звязаныя са стратай рэдукаваных. Змена е→о. Адсутнасць пераходу е→о ў некаторых словах</i>	21
<i>Лекцыя 6. Гістарычная марфалогія</i>	24
<i>Лекцыя 7. Назоўнік</i>	26
<i>Лекцыя 8. Займеннік</i>	29
<i>Лекцыя 9. Прыметнік. Лічэбнік</i>	33
<i>Лекцыя 10. Дзеяслоў</i>	39
<i>Літаратура</i>	51
<i>Частка II. ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ</i>	54
<i>Лекцыя 1. Уводзіны</i>	54
<i>Лекцыя 2. Літаратурная мова ўсходніх славян XI – пачатку XIV ст.</i>	60
<i>Лекцыя 3. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVIII стст.</i>	69
<i>Лекцыя 4. Канцылярска-юрыдычнае пісьменства XIV–XVII стст.</i>	74
<i>Лекцыя 5. Мова рэлігійных твораў XV–XVII стст.</i>	78
<i>Лекцыя 6. Летапісанне на Беларусі ў XV–XVII стст. Мова беларускіх летапісаў</i>	82
<i>Лекцыя 7. Новая беларуская літаратурная мова ў XIX ст.: асаблівасці фарміравання і развіцця</i>	84
<i>Лекцыя 8. Беларускае кнігадрукаванне і развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст.</i>	87
<i>Лекцыя 9. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратур- най мовы ў 20-я гады XX ст.</i>	91
<i>Лекцыя 10. Выпрацоўка і замацаванне графічных і граматычна- правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў 20–30-я гады XX ст.</i>	92
<i>Літаратура</i>	96

Репозиторий ВГУ